

BOUWEN EN WONEN TE BRUSSEL (1945-1958)
De moeizame uitbouw van de keynesiaanse welvaartsstaat
en de rol van de mediterrane gastarbeiders¹

DOOR

ELS DESLÉ

Vrije Universiteit Brussel

INLEIDING

Individuele of collectieve migraties, volksverhuizingen, vluchtelingenstromen..., het zijn duidelijk fenomenen van alle tijden en van alle plaatsen. Toch zal wellicht ook niemand ontkennen dat de massale naoorlogse arbeidersmigratie vanuit een aantal perifere landen naar vooral de grote metropolen van de meest ontwikkelde industrielanden binnen dit ruime kader een geheel eigen positie inneemt.

Eén van de opvallende kenmerken van deze migratie is bijvoorbeeld dat ze aanvankelijk door zowat alle betrokkenen als een omkeerbaar en louter conjunctureel gebonden verschijnsel werd beschouwd. De crisis van de jaren '70 en '80 heeft het failliet van deze overtuiging echter duidelijk aangetoond.² Sindsdien zijn verscheidene auteurs op zoek gegaan naar de structurele kenmerken van het fenomeen

1. Met dank aan C. Kesteloot, C. Lis, P. Scholliers en E. Witte voor het kritisch nalezen van het manuscript.

2. M.O. HEISLER en B. SCHMITTER HEISLER (eds.), *From foreign workers to settlers? Transnational migration and the emergence of new minorities*, themanummer van *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 485 (mei 1986) is grotendeels aan de gevolgen van deze onverwachte uitkomst gewijd (met dank aan J. Vrancken die ons op het bestaan van dit interessante themanummer wees).

gastarbeid binnen de ontwikkeling van het naoorlogse kapitalisme.³ Maar de typisch Belgische variant hiervan heeft het de onderzoekers niet gemakkelijk gemaakt. Gedurende de eerste vijftien naoorlogse jaren was het overwicht van de mijnsector in de tewerkstelling van de mediterrane gastarbeiders in ons land immers dermate groot, dat het gevaar ontstond dat men de immigratie van de periode 1945-1960 theoretisch ging afzetten tegenover wat men niet toevallig de tweede migratiegolf is gaan noemen. Dat precies vanaf de jaren '60 ook steeds verder afgelegen (niet-Europese) recruiteringsgebieden moesten worden aangesproken heeft deze neiging bovendien nog versterkt. Analyses van de tweede, voornamelijk grootstedelijke, golf beginnen bijgevolg traditioneel pas in de jaren '70, en in het beste geval met de momentopname van de volkstelling van 1961.⁴

Met dit artikel, en met ons verder onderzoek, willen wij bewust breken met deze traditie. We kunnen daarvoor meerdere argumenten aandragen, zowel van empirisch-pragmatische, als van eerder theoretische aard. Uit onderstaande tabel blijkt immers dat ook onmiddellijk na de tweede wereldoorlog een opvallend groot deel van de niet-Belgen in ons land te Brussel verbleef, iets wat, gezien precies de

3. Dat was overigens ook reeds de expliciete bedoeling van het pionierswerk van A. MARTENS, *25 jaar Wegwerparbeiders. Het Belgisch immigratiebeleid na 1945* (KUL-Sociologisch Onderzoekscentrum, 1973) en even later van S. PANCIERA & B. DUCOLI, 'Immigration et marché du travail en Belgique: fonctions structurelles et fluctuations quantitatives de l'immigration en Belgique - période 1945-1975', in *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 709-710 (23 januari 1976). Voor meer actuele pogingen om het blijvend karakter van de naoorlogse migratie te verklaren kunnen we, onder meer, verwijzen naar C. KESTELOOT, 'The residential location of immigrant workers in Belgian cities: an ethnic or a socio-economic phenomenon?' in G. GLEBE & J. O'LOUGHLIN (eds.), *Foreign Minorities in Continental European Cities* (Stuttgart, 1987), pp. 223-239, en vanuit een meer mondiaal perspectief, S. SASSEN-KOOB, 'Capital mobility and labor migration: thier expression in core cities', in M. TIMBERLAKE (ed.), *Urbanization in the world-economy* (Orlando, San Diego, New York, London, Toronto, Montreal, Sydney, Tokyo, 1985), pp. 231-265.

4. Eén van de voorlopers op dit gebied, voor het Vlaamse taalgebied althans, en met een voor zichzelf sprekende titel, is L. HUYSE en A. MARTENS, 'Buitenlandse arbeiders in Brabant, wording van een maatschappelijk probleem', in *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 56 (mei 1970) 5, pp. 403-412.

massale recruitering voor de Waalse en Limburgse mijnen, geenszins vanzelfsprekend was.⁵

	31/12/47	31/12/61
Vreemdelingen in België	367.619	453.486
Vreemdelingen in Brussel	70.880	68.989
Percentage van de vreemdelingen dat in Brussel woont	19,28%	15,21%
Belgen	8.144.576	8.736.255
Belgische Brusselaars	885.049	953.806
Percentage Belgen dat te Brussel woont	10,87%	10,92%

Eigen bronnenonderzoek maakte er ons daarenboven op attent dat volkstellingen, als momentopnames, maar een zeer beperkt beeld opleveren van de werkelijkheid. Een nauwgezette analyse van de vreemdelingenregisters van de Brusselse gemeente Sint-Gillis bracht bijvoorbeeld aan het licht dat in deze gemeente tussen 1947 en 1961 niet minder dan 15 000 nieuwe vreemdelingen werden geregistreerd, daar waar de volkstellingen een toename van... 200 niet-Belgen lieten zien! Alhoewel het gros van deze vreemdelingen dus ook weer uit de gemeente vertrok, lijkt het er in ieder geval op dat hun belang voor de lokale samenleving tot nog toe grondig werd onderschat. Daar komt nog bij dat ook de vreemdelingenregisters natuurlijk alleen "officiële" vreemdelingen telden, iets wat in een anonieme grootstad als Brussel, ondanks de versterkte controle na het stemmen van de wet op de vreemdelingenpolitie in 1952, ongetwijfeld een ernstige onderschatting van de reële vreemdelingenaanwezigheid inhoudt.

5. Bron: N.I.S.-volkstellingen. Met Brussel bedoelen we hier de 19 gemeenten van de huidige agglomeratie. Na 1961 zou het aantal vreemdelingen in deze gemeenten spectaculair toenemen tot 264 022 op 1 januari 1989, wat neerkwam op 30.39 % van de totale vreemdelingenbevolking in België (Rijksregister bewerkt door het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien).

Maar veel belangrijker is dat een vergelijking tussen de telling van '47 en die van '61, hoewel niet eenvoudig te verwezenlijken, toch ondubbelzinnig wijst op een aantal verschuivingen binnen de vreemdelingenbevolking in de hoofdstad. In de eerste plaats is het aandeel van de Italianen in het totaal aantal vreemdelingen in de agglomeratie meer dan verdubbeld (van 7.65 naar 16.46 %) en nam het aandeel van de inwoners afkomstig uit de buurlanden voorzichtig af van 50.04 naar 46.34 %. Op het niveau van het arrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde verdubbelde ook het aantal Grieken en Portugezen (hoewel het hier al bij al nog om een beperkte groep ging) en werd de getalsterkte van de Spanjaarden meer dan verviervoudigd.⁶ Parallel met deze verschuiving, deden zich ook een aantal wijzigingen voor in het sociaal statuut van de niet-Belgen. Die wijzigingen kwamen essentieel hierop neer dat, daar waar het aandeel van de arbeiders in de actieve mannelijke vreemdelingenbevolking in 1947 nog iets lager lag dan voor de corresponderende Belgische bevolking, deze verhouding in 1961 omgekeerd was: voortaan werkte het grootste deel van de niet-Belgische mannen in het hoofdstedelijk gebied als arbeider in de primaire en vooral in de secundaire sector.⁷ Dat is volgens ons een fundamentele en allesbehalve spontane verandering,⁸ die ongetwijfeld

6. Bron: N.I.S.-volkstellingen. Voor Spanjaarden, Grieken en Portugezen zijn voor 1961 geen cijfers op het niveau van de agglomeratie gepubliceerd geworden. Het aandeel van de Italianen onderging ook in het arrondissement ongeveer een verdubbeling.

7. In 1947 was 42.42 % van de totale mannelijke actieve bevolking van het arrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde arbeider, tegenover 38.63 % bij de niet-Belgen. Wanneer we, om de vergelijking met 1961 min of meer mogelijk te maken, alleen de primaire en de secundaire sector beschouwen, worden de percentages respectievelijk 56.07 en 52.81 %. De Belgen werkten iets meer dan de vreemdelingen in deze beide sectoren. Voor 1961 beschikken we alleen over cijfers voor de provincie Brabant en de tewerkgestelden in de primaire en de secundaire sector: 59.23 % van de totale mannelijke actieve bevolking had er toen het statuut van arbeider, tegenover 65.29 % bij de vreemdelingen. Deze laatsten werkten nu minder dan de Belgen in de overblijvende tertiaire sector. Bron: eigen verwerking van gegevens uit de volkstellingen van 1947 (deel 8, p. 64) en 1961 (deel 8-I, pp. 158-159).

8. De sociale samenstelling van de vreemdelingenbevolking in 1947 lijkt ons, alle reserves die het begrip in deze context bij ons oproept in acht genomen, meer te beantwoorden aan "spontane" migratiebewegingen dan die in 1961: men kan immers

nog opvallender zou zijn indien we over cijfers beschikten voor de nationaliteiten "in opmars", met name de Zuideuropese.⁹ Ook in Brussel werden vreemdelingen dus in toenemende mate gast-"arbeiders".

Het ziet er bijgevolg naar uit dat, nog vóór de nagenoeg volledige tewerkstelling van de gouden jaren '60 hiervoor een bijkomende legitimering zou aandragen, er in de Belgische hoofdstad, zoals in de andere westerse metropolen, een proces van selectieve migratie op gang was gekomen, dat niet-Belgische, voornamelijk manuele, arbeiders en arbeidsters leverde voor welbepaalde sectoren. Het is vooral deze constatering geweest die er ons toe gebracht heeft een grotendeels vergeten fase uit de Belgische migratiegeschiedenis aan een grondig onderzoek te onderwerpen. Blijkbaar hebben alle grote kapitalistische urbane centra sinds de tweede wereldoorlog, weliswaar in wisselende mate, maar zonder echte onderbreking, een beroep gedaan op de arbeidskracht van mannen en vrouwen die via allerlei formele (wets-)bepalingen¹⁰ en vaak informele praktijken buiten de

verwachten dat een vreemde hoofdstad meer aantrekkingskracht zal hebben uitgeoefend op eerder kapitaalkrachtige, en daardoor meer mobiele en tegen avonturen beschermde bevolkingslagen of anders op ambitieuze kleinburgers, handelaars en intellectuelen, dan wel op, vaak ongeschoolde, handarbeiders.

9. Cijfers uitgesplitst voor de verschillende nationaliteiten zijn alleen op nationaal niveau gepubliceerd geworden: van de beroepsactieve mannelijke Italianen was in 1961 92.27 % arbeider, voor de Spanjaarden en de Grieken bedroeg dit percentage respectievelijk 86.28 en 91.49 %; het gemiddelde voor alle vreemdelingen samen lag om en bij de 75 %. We berekenden dezelfde percentages ook na uitsluiting van de mijnsector (die in Brussel uiteraard weinig belangrijk was), van de tertiaire sector en van beide samen (om de vergelijkbaarheid met onze cijfers voor Brussel nog te vergroten): voor de vreemdelingen van Zuideuropese oorsprong bleef het percentage arbeiders altijd beduidend hoger liggen dan zowel het nationaal als het Brabants gemiddelde voor alle vreemdelingen samen. Bron: eigen verwerking van de volkstelling van 1961 (deel 8-I, pp. 90-95).

10. Dit is een vrij recent fenomeen dat bijvoorbeeld in België in de jaren '30 (vooral met het K.B. van 31 maart 1936) zijn intrede deed (zie ook F. MOULAERT, 'Labor Migration and the Role of the State. The Immigration Policy of the Belgian Government', in F. MOULAERT & P. SALINAS (eds.), *Regional Analysis and the New International Division of Labor* (Boston, The Hague, London, 1983), p. 149). Onder meer dit K.B. en een aantal gegevens vervat in F. CAESSTECKER, *Het vreemdelingen-*

nationale gemeenschap worden gehouden. Het moet bijgevolg mogelijk zijn dit fenomeen te verbinden met een reeks structurele kenmerken van die welbepaalde ontwikkelingsfase, onafgezien van de opeenvolgende conjunctuurbewegingen. Met andere woorden, wat we moeten achterhalen, is voor welke fundamentele problemen of contradicties, eerder dan voor welke toevallige tekorten, in deze naoorlogse kapitalistische maatschappijen het aantrekken van gastarbeiders een oplossing lijkt te bieden, en in welke omstandigheden het dit al dan niet kan blijven doen.

Ten minste twee voorwaarden moeten daartoe worden vervuld. Een eerste is dat het verschijnsel gastarbeid in al zijn aspecten en op een globaliserende manier wordt benaderd, en niet enkel in zijn op een bepaald ogenblik meest in het oog springende functies en karakteristieken. Concreet voor de jaren '40 en '50 betekent dit dat niet alleen de overwegende tewerkstelling in de mijnen, maar ook de voorzichtige inschakeling in een reeks grootstedelijke sectoren, niet alleen de recrutering via contingenten, maar ook de (eventueel afgeleide) individuele aanwervingen, en ten slotte niet alleen de zuiver economische, maar ook de sociale en politieke functies van het fenomeen gastarbeid moeten worden bestudeerd. Een tweede voorwaarde is dat niet alleen de gastarbeider maar ook, en misschien in de eerste plaats, de ontvangende maatschappij¹¹ voorwerp van onderzoek wordt. Alleen dan zullen we erin slagen de gastarbeiders "in te schuiven" in de nationale geschiedenissen waar ze deel van uitmaken, iets waartoe we met ons onderzoek een bijdrage hopen te leveren.

beleid in de tussenoorlogse periode 1922-1937: een onderzoek naar de belangen achter het racisme (onuitgegeven licentieverhandeling RUG-sectie geschiedenis, 1983), zouden er kunnen op wijzen dat de crisis van de jaren '30, beter dan de tweede wereldoorlog, als startpunt van de analyse kan fungeren. We nemen ons voor dit punt nog nader te onderzoeken, maar beperken ons voor dit artikel, vooral om pragmatische redenen (de tweede wereldoorlog vormt in ieder geval in de historiografie en de meeste andere sociale wetenschappen een moeilijk te overwinnen breuk) tot de periode 1945-1958.

11. En uiteraard ook de uitzendende maatschappij en de verhoudingen tussen beide, een terrein waar vooral de wereldsysteemtheorie (van I. Wallerstein e.a.) zich met succes op toelegt, maar dat we in het bestek van dit artikel onbetreden laten.

Binnen het beperkte kader van dit artikel willen we dit proberen door een sector te bestuderen die ten laatste vanaf het einde van de tweede wereldoorlog in toenemende mate gebruik heeft gemaakt van de diensten van mediterrane gastarbeiders, met name de Brusselse bouwsector. En aangezien het belang van deze sector niet in de laatste plaats moet worden verbonden met de centrale rol van de (eigen) woning binnen zowel de praktijk als de ideologie van de welvaartsstaat, onderzoeken we in het tweede deel de ontwikkeling van de (arbeiders-)huisvesting binnen het kader van diezelfde hoofdstad. Dat mediterrane gastarbeiders ook op dit terrein een zeer specifieke positie innemen, hoeft allicht geen betoog.¹²

1. DE (BRUSSELSE) BOUWSECTOR EN DE NIEUWE ECONOMISCHE EN SOCIALE VERHOUDINGEN VAN DE NAOORLOGSE PERIODE

Wie een studie wil maken van de Brusselse stedelijke economie kan, welke onderzoeksperiode hij of zij ook kiest, moeilijk om de bouwsector heen. Dit geldt ook voor de jaren '45-'58/'61: in 1947 stelden de bouwbedrijven in de agglomeratie 28 100 loontrekkenden te werk, in 1961 bedroeg de totale tewerkstelling in de Brusselse bouw (met inbegrip dus van patroons, zelfstandigen en helpers) 45 748 en tussen '48 en '59 was de bouwsector, volgens de onderzoeksgroep Dulbea, jaarlijks verantwoordelijk voor ongeveer 7% van de totale Brusselse produktie en 15% van die in de secundaire sector.¹³ Dat de (privé-)bouwsector deze en andere periodes van toch niet onbelangrijke maatschappelijke veranderingen vrij ongeschonden te boven is

12. Dat is op het einde van de jaren '80 zelfs zo opvallend geworden, dat de Koninklijke Commissaris voor het Migrantenbeleid in haar eerste beleidsnota de verbetering van de huisvestingspositie van de gastarbeiders tot absolute topprioriteit heeft gemaakt: Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid, *Integratie(beleid): een werk van lange adem. Deel I: Bakens en eerste voorstellen* (Brussel, november 1989), pp. 47 e.v.

13. Berekend uit de industrietellingen van het N.I.S. van 1947 (deel 10, pp. 316-317) en 1961 (deel 3-I, pp. 24-27) en G. CHAPUT & R. DE FALLEUR, 'La production et l'investissement des régions flamande, wallonne et bruxelloise', in *Cahiers économiques de Bruxelles*, (april 1961) 10, p. 192.

gekomen, is echter geenszins een evidentie, zoals mag blijken uit het nu volgende overzicht van problemen waarmee de sector zich toendertijd geconfronteerd zag.

1.1. *Het opdrijven van de produktie in een nog grotendeels ambachtelijke sector*

Eén van de centrale bekommernissen van het naoorlogse bouwpatronaat, en onrechtstreeks ook van de vakbonden uit die sector, was het opdrijven van de “produktie” of, preciezer, van de “produktiviteit”.¹⁴ Nu was dit niet alleen voor de bouwsector het geval. Immers, bij het einde van de oorlog zag het Westeuropese kapitalisme zich geconfronteerd met een verhoogde strijdbaarheid van de arbeidersklasse én met een toename van de internationale concurrentie door het radicaal opengooien van de markt voor Amerikaanse consumptiegoederen en dito kapitaal. In die historische omstandigheden zagen steeds meer bedrijven en sectoren zich verplicht tegelijk de lonen gevoelig te verhogen en de prijzen van hun produkten te verlagen. Indien ze hun winsten op peil wilden houden, konden ze dit alleen door, in navolging van de Amerikaanse collega's, het produktieproces zo te reorganiseren dat een substantiële verhoging van de produktiviteit, of met andere woorden van de toegevoegde waarde per gewerkt (of per betaald) uur,

14. Uit de vele voorbeelden, geven er enkele weer: vice-voorzitter P. Holoffe van de Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf (voortaan NCB) noemde in een radiotoespraak op 28 november 1946 de verhoging van de produktiviteit in de bouwsector het dringendste probleem voor de wederopbouw (*Het Bouwbedrijf. Orgaan van de Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf*, 2 (8 december 1946) 25, p. 282); ook de kleine bouwpatroons en de zelfstandigen bekommerden zich om de produktiviteit in hun sector ('De produktiviteit en de middenstand', in *Bouwambacht. Officieel orgaan van het Nationaal Verbond der Bouwambachten opgericht in de schoot van het Nationaal Christelijk Middenstandsverbond*, 4 (januari-februari 1954) 1, pp. 3-4 en 12); en op haar congres van 21 en 22 mei 1955 bijvoorbeeld rechtvaardigde de Christelijke Centrale der Houtbewerkers en Bouwvakarbeiders (voortaan CCHB) haar strijd voor de 5-dagenweek vanuit de evocatie van de volgens haar niet te ontkennen produktiviteitsstijging in de bouw sinds 1921 (*Vermindering van Arbeidsduur door Vijfdagenweek door A. Logie. Congres Oostende 21-22 mei 1955* (s.l., s.d.), bewaard op de Studiedienst van de CCHB).

mogelijk werd.¹⁵ De veralgemeende concurrentie zorgde er daarenboven ook nog voor dat een plotse stijging van de produktiekosten in één bedrijf, sector of land (bijvoorbeeld door loonsverhogingen) niet zo maar, zonder aantasting van de winstvoet, in prijsstijgingen kon worden omgezet, zodat de patroons alles in het werk stelden om loonsverhogingen afhankelijk te maken van een voorafgaandelijke stijging van de produktiviteit. Op die manier kreeg dit begrip een echte sleutelrol toebedeeld in de economische en sociale verhoudingen van die tijd, te meer daar het ook nog gekoppeld werd aan het overwinnen van een ernstige crisis (de door de oorlog verlengde crisis van de jaren '30).

Dat ook de bouwsector van de produktiviteitsidee doordrongen raakte, ligt echter niet meteen voor de hand. Deze sector had immers van nature uit weinig last van buitenlandse concurrentie en produceerde "goederen" die aan zeer fundamentele behoeften moesten voldoen en daardoor nauwelijks voor substitutieprodukten in aanmerking kwamen. Men zou dus kunnen verwachten dat de sector de prijzen zonder al te veel problemen zou kunnen aanpassen aan de stijgende (loon-)kosten. Nochtans was de naoorlogse druk om de bouwrijzen naar beneden te halen bijzonder groot.¹⁶ We menen daarvoor een tweetal verklaringen te kunnen aanvoeren. Om te beginnen beïnvloedden de kosten voor het optrekken van fabrieks- en kantoorgebouwen rechtstreeks en die voor grote infrastructuurwerken onrechtstreeks (via de belastingen) de kostprijs van alle andere produkten, iets wat in het kader van de hierboven besproken concurrentie niet zonder belang kan zijn geweest. Maar ten tweede, en wellicht fundamentele, was dat het belang van degelijke huisvesting voor de arbeidersfamilies, bij voorkeur in de vorm van een eigen huis met een tuintje, om redenen

15. Een andere mogelijkheid was de produktie overbrengen naar streken waar de opwaartse loondruk gevoelig kleiner was, maar in het geval van de bouwsector was dit zo goed als uitgesloten.

16. Zie bijvoorbeeld: Conseil Central de l'Economie, *Deuxième avis concernant l'abaissement du coût de la construction* (Brussel, 7 december 1960), 80 gestencilde pagina's.

die we in het tweede deel van dit artikel hopen uiteen te zetten, door steeds meer mensen werd ingezien.¹⁷ Voor de verwezenlijking van dit ideaal waren stijgende bouwprijzen uiteraard nefast.¹⁸

Om de bouwprijzen daarentegen te laten dalen, moest bij voorkeur worden uitgekeken naar manieren om ook in deze sector de produktiviteit substantieel te laten toenemen. De eerste en meest zuivere manier om dit te doen, met name door het invoeren van arbeidsbesparende technologie, werd door de patroons echter op groot scepticisme onthaald. Zeker voor de vele kleine en middelgrote ondernemingen die, ook te Brussel, instonden voor de bouw van de meeste woningen en voor hun reparatie en onderhoud, zouden de daarmee verbonden investeringen compleet onrendabel zijn geweest.¹⁹ De praktijk heeft in ieder geval uitgewezen dat deze bedrijfjes in de beschouwde periode niet of nauwelijks innoveerden.²⁰ En alhoewel de meeste vakbladen

17. Een zeer boeiend overzicht van de patronale argumenten in dit verband biedt Sofina, *L'Habitation. Facteur de Paix. Annexe au Rapport du Conseil d'Administration à l'Assemblée générale ordinaire des Actionnaires du 24 avril 1952* (Brussel, 1952), 38 pp.

18. Naarmate degelijke huisvesting of zelfs een eigen woning door de arbeiders als een essentieel onderdeel in de reproductie van hun arbeidskracht en dus meer en meer als een recht werd beschouwd, rees ook vanuit de arbeidersbeweging protest tegen de stijgende bouwkosten. Zowel de Algemene Centrale van het ABVV (voortaan AC) als de CCHB berekenden dat de prijs van een arbeiderswoning ten opzichte van de gemiddelde uurlonen in de jaren '40 heel wat hoger lag dan vlak vóór de eerste of de tweede wereldoorlog het geval was geweest: Algemene Centrale van Bouw-, Hout- en gemengde vakken van België, *Verslagen voorgelegd aan het Vakcongres der Bouwnijverheid gehouden op 25 en 26 maart 1950 te Antwerpen* (s.l., s.d.), p. 94 e.v. en Christelijke Centrale der Houtbewerkers en Bouwvakarbeiders, *Verslagboek. Congres: 16 en 17 juni 1951* (Brussel, s.d.), pp. II-103-104.

19. Het blijft trouwens de vraag of een grotere concentratie van de woningbouwactiviteiten voor dit probleem een oplossing had kunnen bieden. Dat de grote bouwimperia die in deze periode ontstonden, zich quasi exclusief toelagden op grote infrastructuurwerken en kantoorbouw, wijst wellicht op het tegendeel. Zie B. KAHN, 'Les perspectives de la branche "construction"', in *Cahiers économiques de Bruxelles*, (oktober 1962) 16, pp. 574-575.

20. F. BAUDHUIN, 'Ce que représente l'industrie de la Construction' in *L'industrie de la Construction. Etudes éditées par la Confédération Nationale de la Construction à l'occasion de son XXième anniversaire* (Brussel, 1966), pp. 16-17.

in die periode de mond vol hadden over standaardisering in de bouw, fabrieksgewijze prefabrikatie, of ook nog de noodzakelijk geachte 'industrialisering van het bouwambacht',²¹ lijkt daar in de praktijk alsnog niet veel van terecht te zijn gekomen.²² Dat moest ook de NCB toegeven toen ze in de jaren '60 de technologische evolutie van de voorbije decennia probeerde te schetsen: ondanks een beperkt aantal innovaties in de grond- en graafwerken bijvoorbeeld of in de draagsystemen voor zeer grote gebouwen, gebeurde de bouw van (eengezins-) woningen ook toen nog veelal op dezelfde traditionele, ambachtelijke manier als decennia terug.²³

Maar er was nog een andere, in de meeste gevallen complementaire, manier om de produktiviteit (in de ruime betekenis van het woord) op te krikken, met name door het verhogen van de arbeidsintensiteit, van de hoeveelheid binnen de normale werkdag gepresteerde arbeid dus.²⁴ De bouwpatroons hoopten dit onder meer te verwezenlijken via een meer efficiënte organisatie van het werk op de werf en via een betere opleiding van de bouwvakkers ten einde de (tijdrovende) inwerkingsperiode tot een minimum te beperken.²⁵ Ze wilden, zoals ze dat zelf

21. Zie bijvoorbeeld de verslagen van een reeks vergaderingen op het kabinet van Minister De Smaele van Economische Zaken in *Het Bouwbedrijf...*, 2 (27 oktober 1946) 23, p. 248.

22. Nog in 1959 immers zou de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven Minister Eyskens aanraden nu eens eindelijk werk te maken van de standaardisering in de bouwsector, ten einde de bouwkosten tot een redelijk niveau terug te brengen, in *Conseil Central de l'Economie, o.c.*, p. 23.

23. R. BAUS, 'Evolution technique dans le bâtiment et le parachèvement', in *L'industrie de la Construction...*, p. 214.

24. Zie voor een theoretische beschrijving van deze dimensie van de produktiviteit: B. CORIAT, *L'atelier et le chronomètre* (Parijs, 1979).

25. Naast steeds terugkerende artikels in *Het Bouwbedrijf...* en in *Bouwambacht...*, kunnen we ook verwijzen naar het luik "organisatie" in het advies van de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven aan Minister Eyskens, in *Conseil Central de l'Economie, o.c.* En ter gelegenheid van haar 20ste verjaardag zou de NCB nog eens expliciet benadrukken dat 'nos ouvriers ne peuvent plus être des manoeuvres qui ont acquis une certaine habileté manuelle au cours d'une période d'apprentissage sur le tas, dont le coût est supporté par l'industrie', in P. WILLEMEN & R. ASSELMAN, 'La formation professionnelle dans l'industrie de la construction', in *L'industrie de la Construction...*, p. 268 (ik onderstreep).

noemden, het “rendement van de arbeider” opdrijven, te meer daar dit volgens hen opmerkelijk lager zou hebben gelegen dan in de vooroorlogse periode het geval was geweest.²⁶ In hoeverre ze daarin geslaagd zijn is moeilijk te achterhalen, maar het is zeer waarschijnlijk dat dit, bij quasi afwezigheid van technologische vernieuwingen en in het moeilijk te controleren kader van de bouwwerf, weer eens vooral in de vele kleine bouwbedrijfjes met hun beperkte arbeidsdeling, niet van een leien dakje is gelopen. Pogingen om via het invoeren van “stukwerk” op de werven de arbeidsintensiteit op te drijven zouden in ieder geval op het doeltreffend verzet van de bouwvakkersbonden zijn gestuit.²⁷ En in 1962 meende de christelijke bouwcentrale nog dat, ook daar waar de machine op de werf verscheen, ‘die natuurlijk niet kon vergeleken worden met de machine in sommige andere bedrijven die er aan de mens het arbeidstempo oplegt’.²⁸

De groei van de bruto produktiviteit in de bouwsector zou tussen '48 en '58 dan ook op één na de laagste geweest zijn van 40 door Dulbea geanalyseerde industriële sectoren.²⁹ Vandaar allicht dat het naoorlogse bouwpatronaat, ten einde aan de vraag naar gebouwen en infrastructuurwerken te kunnen voldoen, terugviel op traditionele, extensieve produktiemethodes, en dus zo veel mogelijk arbeiders meer uren wou laten werken, tegen voor het patronaat gunstige voorwaarden. In eerste instantie probeerde men dit doel te bereiken via de organisatie van een grootscheepse “produktieslag”, naar het voorbeeld van de beter

26. Toen het voorlopig bestuurscomité van de NCB op zijn vergadering van 28 augustus 1946 op zoek ging naar de oorzaken van de vermindering van de bouwproduktie, weet men die intuïtief aan ‘gebrek aan goesting voor het werk’ (*Het Bouwbedrijf...*, 2 (15 september 1946) 19, p. 212).

27. De Algemene Centrale. Gewestelijke afdeling Brussel, *Verslagen over de periode 1951-1958 voorgelegd aan het Congres te Brussel, 18-19 april 1959* (s.l., s.d.), p. 38.

28. J. GODENNE, *De arbeidskracht en de arbeidsomstandigheden in het bouwbedrijf. Vakgroepcongres voor het bouwbedrijf – 22 en 23 september 1962* (Brussel, 1962), pp. 51-52.

29. J. DEFAY, ‘La productivité du travail de 1948 à 1958. Etude de l’effet des glissements intervenus dans la structure de l’emploi’, in *Cahiers économiques de Bruxelles*, (januari 1961) 9, pp. 99-113.

bekende kolenslag.³⁰ Centraal in de hele campagne stond, naast een patetische oproep voor meer inzet en burgerzin, een soort vrijwillige arbeidsduurverlenging (van 8 tot 9 uur per dag), vrij van belastingen en van RMZ-bijdragen, en dat in een periode waarin de arbeidersbeweging de strijd aanbod voor een nieuwe werktijdverkorting in de vorm van de 45-uren of de vijfdagenweek en voor de verdere uitbouw van de sociale zekerheid. De naoorlogse pogingen om de arbeidsduur in de bouw te verlengen, beperkten zich overigens niet tot dit ene voorbeeld: telkens wanneer op interprofessioneel niveau schikkingen werden getroffen om de werktijd te verkorten, vroeg het bouwpatronaat uitzonderingsmodaliteiten aan.³¹ Alleen op die manier slaagde het er blijkbaar in de produktie op een min of meer bevredigende manier op te voeren.³² Voor het drukken van de prijzen had deze methode echter minder succes. Immers, door het aanhouden van deze extensieve produktiewijze in een periode van verhoogde vraag had de bouw nood

30. 'De productieslag', in *Het Bouwbedrijf...*, 2 (10 november 1946) 23, p. 257.

31. Nog op de vergaderingen van het paritair comité van de bouw van het voorjaar van 1954 vroegen de patroons de "aanpassing" van de wet op de achturedag (van 14 juni 1921!) aan de specifieke kenmerken van de bouwsector, terwijl de invoering van de 45-urenweek in de CAO van 24 april 1956 afhankelijk werd gemaakt van de wet op de bestrijding van het zwartwerk, die op 6 april 1960 zou worden gestemd (CCHB, *Algemeen activiteitenverslag door F. Decourcelle, Algemeen Secretaris, Congres Oostende, 21-22 mei 1955* (s.l., s.d.), p. 120 e.v.; CCHB, *Algemeen activiteitenverslag door F. Decourcelle, Algemeen Secretaris, Kongres Luik, 23-24 mei 1959* (s.l., s.d.), p. 62 en M. VAN HOUTVEN, 'L'évolution sociale' in *L'industrie de la Construction...*, p. 251 e.v.).

32. Dit kan helpen verklaren waarom E. Buyst in zijn recent doctoraat (voor de periode tussen 1953 en 1961) in de bouwsector wél een produktiviteitsverhoging ziet die deze in de industrie zou hebben geëvenaard: hij deelt de totale produktie immers niet door het aantal gepresteerde uren, maar wel door het aantal tewerkgestelde arbeiders, die volgens zowat alle bronnen, heel wat overuren presteerden, zeker toen de bouwactiviteit in de tweede helft van de jaren '50 toenam. Daar komt nog bij dat hij geen rekening houdt met de opvallende toename van het aantal zelfstandigen in de sector (hij telt alleen de arbeiders) noch, maar dat kan natuurlijk ook moeilijk, met het zwartwerk, dat, parallel met de uitbouw van de sociale zekerheid, steeds hogere toppen zou hebben geschoren (E. BUYST, *Huizenbouw en economische ontwikkeling. Reconstructie en analyse van de bruto binnenlandse kapitaalvorming in woongebouwen in België tussen 1890 en 1961* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling K.U.Leuven, 1988), pp. 244 e.v.).

aan massale hoeveelheden arbeiders. Dit versterkte de onderhandelingspositie van de (potentiële) bouwvakkers, zodat het alsmaar moeilijker werd de noodzakelijk geachte kostprijsverlaging op hun rug af te wentelen. Eén en ander heeft geleid tot hoogoplopende spanningen in de sector, met twee zeer massale en langdurige stakingen (in de zomers van 1949 en 1957) en verschillende lokale conflicten, die er mede voor zorgden dat de uitbouw van het overlegsysteem, of van het “Fordistisch compromis”, in de bouwsector in deze periode wel bijzonder moeizaam verliep.

1.2. Lonen en bestaanszekerheid in de bouw: (verbeten) strijd en (moeizaam) overleg

In het vorige hoofdstuk hebben we gewezen op de patronale pogingen de naoorlogse loonstijgingen onder controle te krijgen door ze afhankelijk te maken van een voorafgaandelijke stijging van de produktiviteit, een strategie die voor ons land een voorlopig hoogtepunt bereikte in de Gemeenschappelijke Verklaring over de Produktiviteit, die vakbonden en patroonsorganisaties in 1954 aflegden. De vraag is nu of, en eventueel hoe snel en hoe algemeen, deze intentie in de praktijk kon worden doorgezet. We raakten hierboven al even een teer punt aan: sectoren die de algemene produktiviteitsstijging niet konden of niet wilden volgen, hadden, ten minste wanneer ze wilden blijven groeien, relatief gezien steeds meer arbeidskrachten nodig. Arbeiders aanlokken (en ze houden!) met lagere lonen dan concurrerende (deel)sectoren is echter, zeker op langere termijn, geenszins een evidentie, zodat er voortdurend een tendens aanwezig was om de lonen ten minste tot het algemeen gemiddelde op te trekken.

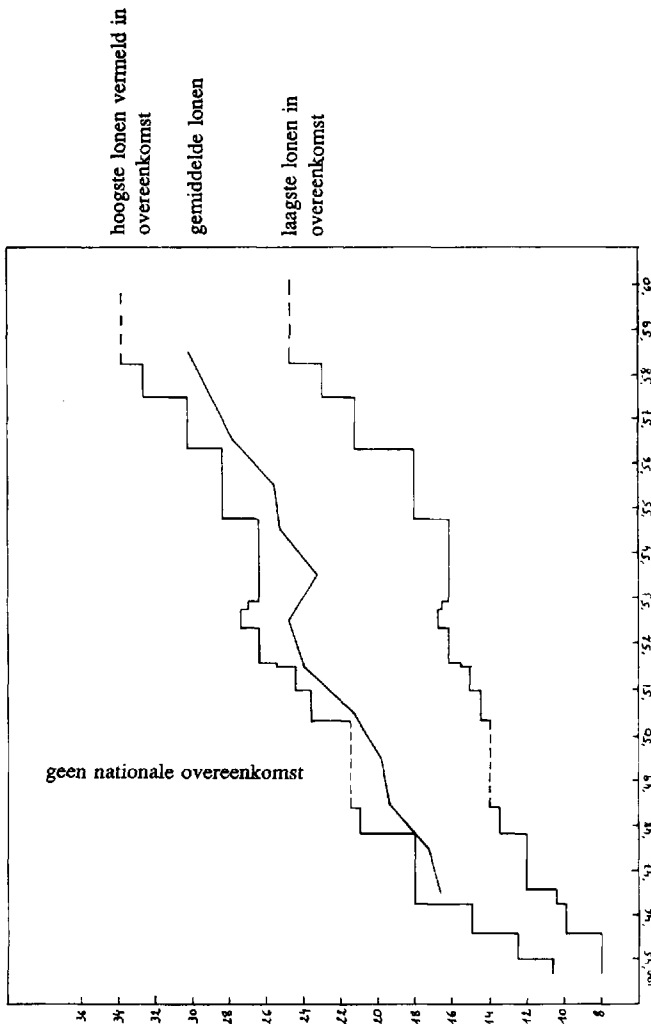
Die tendens was overigens ook het gevolg van een andere, tegenstrijdige, peiler in het toenmalige patronale loondiscours, die neerkwam op het in toenemende mate loskoppelen van het loon van de gepresteerde arbeid, om het een veel grotere functie toe te bedelen in de reproductie van de arbeidskracht.³³ Loon werd met andere woor-

33. Zie in dit verband de analyse van de Fordistische loontheorie bij B. Coriat, *o.c.*

den koopkracht, en die koopkracht kon, in het kader van de noodzakelijke afzetmarkt voor de massaal geproduceerde consumptiegoederen, tot op een zeker niveau, best worden gegarandeerd. Een fundamenteel gegeven in het naoorlogse Sociale Pact was precies dat het loonniveau, als sociaal item, voor discussie en onderhandeling vatbaar werd verklaard, terwijl de organisatie van de produktie, als economisch feit, tot het exclusieve terrein van de patroons werd uitgeroepen. Wanneer nu loon in het heersende discours steeds nadrukkelijker koopkracht wordt, en de markt voor consumptiegoederen steeds uniformer wordt, ontstaat logischerwijze een tendens om dat loon te uniformiseren, een tendens die de mogelijkheden tot diversifiëring via de produktiviteit ten zeerste beperkt. Of concreter, de neiging wordt versterkt om op nationaal niveau tot algemeen geldende, bindende loonafspraken te komen, bijvoorbeeld onder de vorm van een interprofessioneel minimumloon, en de strijd van bepaalde groepen arbeiders wordt er meer en meer op gericht het loonniveau (het koopkrachtniveau) van andere categorieën bij te benen. Bedrijven of (deel-)sectoren die de algemene produktiviteitsstijging niet kunnen of niet willen volgen, geraken dan ook al snel in een hevig sociaal conflict gewikkeld, dat scherp contrasteert met het algemene discours van sociale vrede dat de periode domineert. Dat is precies wat (onder meer) in de bouwsector in de jaren '40 en '50 is gebeurd.

Grafiek 1 geeft, bij wijze van overzicht, alvast de officiële uitslag van de loonstrijd weer. In deze grafiek is de evolutie van de gemiddelde bouwlonen naast die van de absolute maxima (voor geschoolde bouwvakkers in de duurste loonzone) en de absolute minima (voor ongeschoolde bouwvakkers in de goedkoopste loonzone) uit de achtereenvolgende collectieve arbeidsovereenkomsten (of uit de partiële loonakkoorden in het paritair comité) geplaatst.

Grafiek 1: Bruto-uurlonen in de bouwsector (1945-1958) in frank³⁴

34. Bron voor de CAO-uurlonen: niet-gepubliceerde reeks bewaard op de CCHB, aangevuld met gegevens uit de congresverslagen van de AC en uit de patronale pers. Voor de hoogste loonzone werden de gebieden 'buiten categorie' buiten beschouwing gelaten. De Brusselse agglomeratie hoort de hele periode door integraal tot deze 'normale' hoogste zone. De gemiddelde uurlonen zijn overgenomen uit E. BUYST, *o.c.*, p. 400.

In de periode 1945-1958 vertoonden de (nominale) gemiddelde uurlonen een globaal stijgende trend die zich ook bij correctie voor de toename van de levensduurte, zij het in afgezwakte vorm, doorzet.³⁵ Hiermee volgden de bouwlonen min of meer de algemene beweging van de lonen in de industrie, zij het op een iets lager niveau.³⁶ Het meest opvallende in de bovenstaande grafiek is echter dat de gemiddelde uurlonen de hele periode door zeer dicht bij de toegestane maxima voor geschoolde arbeiders in de duurste loonzone lagen. Dit wijst er reeds op dat de bouwpatroons er maar moeilijk in slaagden het "onderhandelde" loonniveau in de praktijk aan de bouwvakkers op te leggen. Dat was zeker het geval in de periode vóór 1947 toen de lonen constant de pan uitswingden en de loonbarema's uit de CAO van eind '44 om de haverklap moesten worden aangepast aan de reële situatie. Patroons én arbeiders waren het erover eens dat tussendoor telkens weer "zwarte" lonen werden uitbetaald.³⁷ Daarna werd het bouwpatroonaat, in de zomers van 1947 en vooral 1949, geconfronteerd met massale stakingen met als voornaamste, expliciete, eis 'het optrekken van de lonen tot het niveau in de industrie'.³⁸ Die stakingen waren vooral belangrijk in een aantal Vlaamse steden uit de laagste loonzones, maar dreigden bij herhaling over te slaan naar Leuven en Waals-Brabant, terwijl ook de werven van de noord-zuidverbinding te Brussel onder toenemende sociale druk kwamen te staan.³⁹ Vooral de staking

35. De stijging van de nominale gemiddelde uurlonen van 17.27 frank (in 1947) tot 30.17 (in 1958), wordt er, rekening houdend met de stijging van de index van de kleinhandelsprijzen, één van 20.91 frank naar 27.94 (bij index 1953=100).

36. Zie in dit verband de vergelijkende loongrafiek in E. BUYST, *o.c.*, p. 227.

37. Dat blijkt uit de discussies over de loonblokkeringspolitiek van Van Acker binnen de technische commissie voor het bouwvak van de AC (bijvoorbeeld PV van de vergadering van 6 november 1947), uit CCHB, *Verslagboek. Congres: 19-20 juli 1947* (s.l., s.d.), p. 14 en uit verscheidene artikels in *Het Bouwbedrijf...* (bijvoorbeeld 3 (25 mei 1947) 11, p. 129).

38. CCHB, *Verslagboek... 1951*, pp. I-71/2 en I-80 e.v.

39. *Ibidem*, p. I-91 en Afdeling Brussel der Algemene Centrale van Bouw, Hout en Gemengde Vakken, *Verslagen over de dienstjaren 1949 en 1950. Voorgelegd door het uitvoerend bestuur aan het tweajaarlijks congres gehouden te Brussel op 29 april 1951* (s.l., s.d.), p. 24 e.v. In dit laatste document wordt het beperkte succes van de staking te Brussel geweten aan het feit dat de daar uitbetaalde lonen in zowat alle bedrijven 4 à 5 frank hoger lagen dan de officiële!

van 1949 leidde tot een niet onbelangrijke loonsverhoging, die zich zowel uitte in de nationale conventie van het voorjaar van 1950 als in de praktijk, zodat het gemiddelde uurloon in 1950, ondanks het terugdringen van de levensduurte, substantieel hoger lag dan het jaar daarvoor. Nochtans meende de Brusselse AC in 1950 dat het resultaat van de acties van '49 hen enkel toeliet 'in hoofdzaak de "zwarte lonen" meer en meer te benaderen'.⁴⁰

Vanaf de zomer van 1946 hadden de patroons nochtans verklaard aan de ordeloze toestand, 'waarbij de wet van vraag en aanbod in het voordeel aan de arbeiders speelde', een einde te willen maken. Ze hadden toen tegelijk een scherpe toon aangeslagen tegen de arbeidersorganisaties, die hun eisen niet beperkten tot de afspraken van de Nationale Arbeidsconferentie, en tegen patroons die via opbodpraktijken personeel van collega's probeerden afhandig te maken.⁴¹ Pas eind 1950 lijken ze daar ten dele in te zijn geslaagd: toen werden de bouwlonen in een nieuwe CAO voor het eerst sinds de oorlog gekoppeld aan de index van de kleinhandelsprijzen,⁴² en konden de reële lonen gedurende 4 jaar nagenoeg gestabiliseerd worden, en dit ondanks aanhoudende opwaartse druk vanuit de vakbonden.⁴³ Opvallend is ook dat de gemiddeld uitbetaalde lonen in deze periode iets verder van het officiële maximum verwijderd bleven, afgezien wel van

40. Afdeling Brussel der Algemene Centrale van Bouw, Hout en Gemengde Vakken, *o.c.*, p. 27.

41. *Het Bouwbedrijf...*, 2 (4 augustus 1946) 16, pp. 175-176 en 2 (18 augustus 1946) 17, partim.

42. De CAO van 9 november 1950 voerde het principe van de indexkoppeling in; de eerste effectieve indexaanpassing gebeurde per 1 januari 1951. Toen de patroons in de vergaderingen van het paritair comité van eind 1950 werden geconfronteerd met nieuwe looneisen, gingen ze quasi onmiddellijk akkoord met deze door de arbeiders gevraagde indexkoppeling, maar ze hielden het been extra stijf waar het, zelfs een minimale, effectieve loonsverhoging betrof (CCHB, *Verslagboek. Congres: 16 en 17 juni 1951* (Brussel, s.d.), p. I-106).

43. Over de loonstrijd in de eerste helft van de jaren '50: CCHB, *Algemeen Activiteitsverslag... 1955*, pp. 120 e.v. Hierin wordt onder meer een overzicht gegeven van lokale stakingsacties, waaruit blijkt dat toen ook in het Brusselse bouwbedrijf de sociale vrede vaak zoek was (pp. 221-222).

de praktijk van de zwarte lonen die nog altijd welig tierde.⁴⁴ Vanaf 1955 stegen de bouwlonen opnieuw gestaag, parallel met de toenemende bouwactiviteit en een heropleving van de sociale strijd, die in de zomer van 1957 zou uitgroeien tot één van de zwaarste krachtmetingen in de geschiedenis van het Belgische bouwvak.

Het ziet er dus naar uit dat de bouwpatroons, vooral in het Brusselse, ondanks vaak stoere taal,⁴⁵ heel wat moeite moesten doen om de loonstijgingen toch min of meer onder controle te houden. Eén van hun belangrijkste zetten daarbij was het creëren van zoveel mogelijk verschillende loonzones en het instandhouden van een zo groot mogelijke loondispariteit binnen eenzelfde gebied. Op patronaal verzoek werden alle loonbarema's tussen april 1946 en eind maart 1962 ontubbeld in minima en maxima,⁴⁶ terwijl een andere tendens, althans tot 1954, erin bestond het aantal loonzones voortdurend te vermeerderen (tot een maximum van 11). De patronale strategie was er duidelijk op gericht de officiële benedengrens kost wat kost zo laag mogelijk te houden, ook al konden die lage lonen, getuige grafiek 1, in de praktijk weinig of niet worden toegepast. De officiële erkenning van zeer lage lonen in bepaalde streken kon echter wel de looneisen in beter gesitueerde landsdelen naar beneden halen,⁴⁷ en moest

44. Zie De Algemene Centrale. Gewestelijke afdeling Brussel, *Verlagen... 1959*, pp. 35. In dit verslag wordt minder de nadruk gelegd op de loonstrijd 'daar mag worden opgemerkt dat in ons gewest de lonen die betaald worden over het algemeen merklijk hoger zijn dan voorzien in de officiële loonschaal'.

45. Zie bijvoorbeeld de motie van alle bij het NCMV aangesloten verbonden uit de bouw van 14 juni 1957, met een oproep om onder geen enkele voorwaarde toe te geven aan de eisen van de stakers, in *Het Bouwambacht...*, 8 (mei-juni 1957) 3, p. 54.

46. Het officiële argument van de NCB voor deze ontubbeling was dat ze noodzakelijk was om de praktijk van de zwarte lonen tegen te gaan, cf. de 'Waarschuwing' in *Het Bouwbedrijf...*, 2 (26 mei 1946) 11, p. 115. De arbeiders van hun kant probeerden in de vergaderingen van het paritair comité van 1950 het stelsel te laten afschaffen, maar slaagden daar niet in, cf. CCHB, *Verlagboek... 1951*, pp. I-92-93. Ook latere pogingen in die zin stuitten telkens op een patronaal veto (cf. de opeenvolgende congresverslagen van de AC).

47. Toen de loonzones in 1966 werden afgeschaft, bleek dat de reële conventionele lonen in Brussel (dat zich van meetaf aan in de hoogste loonzone bevond) in de voorbije 30 jaar met slechts 57.89 % waren gestegen, terwijl ze bijvoorbeeld in

voorkomen dat alle andere lonen in een opwaartse spiraal werden meegezogen. Maar belangrijker is dat een lage benedengrens een absolute voorwaarde was om dat andere doel van de patroons te realiseren, met name het bekomen van een maximale loonspreiding binnen één en hetzelfde bedrijf.

Dergelijke loonspreiding vormt immers de noodzakelijke materiële basis voor de hiërarchisering van de arbeidersklasse (of van de groep der loontrekkenden) die, samen met de daarmee verbonden idee van mogelijke sociale promotie, de naoorlogse sociale orde moest helpen verzekeren. Dat de opsplitsing van de arbeidersklasse in rivaliserende loongroepen kon leiden tot een afgezwakt klassebewustzijn en een geringere slagkracht van haar acties was onder meer (en niet voor het eerst) gebleken uit de geringe stakingsbereidheid in het Brusselse in 1947 en '49. Op meso- en microniveau moest een brede loonspreiding daarenboven het uittekenen van een aantrekkelijke carrière mogelijk maken en op die manier de binding van individuele arbeiders aan hun sector of bedrijf vergroten, iets wat in de bouwsector, met zijn weinig benijdenswaardige arbeidsvoorwaarden en zijn gebrekkige werkzekerheid, van niet te onderschatten belang was.⁴⁸

Daarenboven zagen de bouwpatroons in de al te beperkte loonspreiding na de oorlog één van de belangrijkste verklaringen voor het tekort aan geschoolde werkkrachten in hun sector.⁴⁹ In het paritair comité probeerden ze daarom bij herhaling de loonspanning te vergroten.

Hasselt met 78.10 % waren toegenomen (M. VAN HOUTVEN, *o.c.*, p. 259).

48. Een groot probleem voor de bouwpatroons was immers dat heel wat arbeiders hun werk gewoon verlieten wanneer een nieuwe werf dicht bij huis werd geopend of wanneer een concurrerende firma iets betere voorwaarden bood. Het gebrek aan perspectief op sociale promotie en de beperkte kansen op geleidelijke loonsverhoging binnen het bedrijf zullen daar allicht niet vreemd aan zijn geweest (uit het onderzoek van M. VERSICHELEN, *Verlaten beroepen? Oorzaken en achtergronden van het aanhoudend tekort aan arbeidskrachten in de bouwnijverheid* (Gent-RUG, 1969), p. 140 bleek dat meer dan 65 % van de ondervraagde bouwvakkers niet de minste kans zag op sociale promotie!).

49. *Het Bouwbedrijf...*, 2 (15 september 1946) 19, p. 212.

Vanaf de zomer van '47 verklaarden ze het loon van geoefende resp. ongeschoolde bouwvakkers te willen terugbrengen tot 85 resp. 70 % van dat van de geschoolde werklieden,⁵⁰ daar waar dat volgens hen op dat ogenblik 90 resp. 80 % bedroeg. En toen de arbeiders bij de CAO-besprekingen in het voorjaar van 1957 een algemene loonsverhoging van 10 % vroegen, werden de patroons bereid gevonden tot een verhoging van 5 %, maar dan alleen voor de geschoolden.⁵¹ Wij berekenden de theoretische loonspanning in de Brusselse agglomeratie (op basis van de bruto-uurlonbarema's uit de CAO's) en konden alleen maar concluderen dat de door de patroons nagestreefde 70 % er van de zomer van '47 tot eind '54 à la limite mogelijk was, maar blijkbaar niet in de praktijk kon worden omgezet. Van 1954 af kwamen de minimumlonen voor de ongeschoolden weer langzaam maar zeker dichterbij de maximumlonen voor de geschoolden te liggen. Het aanhoudend verzet van de bouwvakbonden, samen met het optrekken van het interprofessioneel minimumloon in 1956 en misschien ook de socialistische regeringsdeelname, kunnen voor deze, door de patroons ongewenste, evolutie verantwoordelijk worden geacht.

Tabel 1: Bruto-CAO-uurlonen en theoretische loonspanning in het Brusselse bouwvak (1945-1958)

	minimumloon ongeschoolden (in frank)	maximumloon geschoolden (in frank)	laagste loon in % van hoogste loon
1/9/44	8.55	10.60	80.66
1/1/45	10.00	12.50	80.00
30/7/45	12.00	15.00	80.00

50. CCHB, *Verslagboek... 1947*, p. 33 en *Verslagboek... 1951*, p. 1-72.

51. Volledigheidshalve moet daar ook nog aan worden toegevoegd dat de bouwvakkers in de Brusselse agglomeratie volgens de patroons een verhoging van 3 % konden krijgen, tot het einde van de werken voor de Wereldtentoonstelling (CCHB, *Algemeen Aktiviteitsverslag door F. Decourcelle, Algemeen Secretaris. Kongres Luik 23-24 mei 1959* (s.l., s.d.), p. 68).

	minimumloon ongeschoolden (in frank)	maximumloon ge- schoolden (in frank)	laagste loon in % van hoogste loon
15/4/46	12.80	18.00	71.11
1/8/46	12.80	18.00	71.11
17/11/47	15.20	21.00	72.38
1/5/48	15.70	21.50	73.02
8/5/50	16.80	23.60	71.19
1/1/51	17.45	24.55	71.08
1/7/51	18.15	25.50	71.18
1/8/51	18.80	26.45	71.08
1/5/52	19.50	27.40	71.17
1/10/52	19.15	27.00	70.93
1/12/52	18.80	26.45	71.08
1/11/54	21.35	28.45	75.04
1/5/56	23.50	30.30	77.56
1/7/57	25.50	32.70	77.98
1/4/58	26.60	33.90	78.47

De uitkomst van de loonstrijd in het bouwvak in de jaren '40 en '50 kan daarmee noch voor de patroons noch voor de arbeiders een onverdeeld succes worden genoemd. De globale eindindruk is dat de bouwpatroons weliswaar bereid gevonden werden individuele arbeiders de gevraagde hoge lonen te betalen, maar dat ze zeer terughoudend bleven wanneer het erop aankwam de bouwvakkers als groep een substantieel minimumloon te garanderen. Dat wordt nog duidelijker wanneer we een ander centraal strijdpunt uit dezelfde periode, met name dat van de zogenaamde bestaanszekerheid of het gewaarborgd weekloon, onder de loupe nemen.

Naarmate na de oorlog de arbeiders voor steeds meer onderdelen van hun reproductie op de markt raakten aangewezen, werden de gevolgen van het tijdelijk wegvallen van inkomsten uit (loon-)arbeid steeds groter. In de bouwsector nu kon dat inkomen, zeker voor de ongeschoolde "losse" arbeiders, van de ene dag op de andere wegvallen, door aanhoudende vorst of regen, of gewoon bij het sluiten van één of andere werf. Tegen die situatie organiseerden de bouwvakbonden van het beëindigen van de oorlog tot en met de staking van 1957 een niet aflatende campagne. Deze campagne liep aanvankelijk onder het motto "een statuut voor de bouwvakarbeiders", naar het voorbeeld van het mijnwerkersstatuut, en klonk vrij dreigend. Het werd tijd, aldus de CCHB, dat de bouwpatroons beseften 'dat het in 1947 niet meer mogelijk was zowat 130 000 werklieden en hun families in een toestand te houden die onwaardig is van georganiseerde burgers in een democratisch land'.⁵²

De campagne had, zo op het eerste gezicht, vrij snel succes: al op 19 juni 1947 kwam het tot een principe-akkoord in het paritair comité dat leidde tot de oprichting van het, grotendeels door de patroons te financieren, Fonds voor Bestaanszekerheid in de Bouw, dat voortaan bij 'vorst- en regenverlet' een opleg bovenop de werkloosheidsvergoeding zou betalen.⁵³ Over toepassingsveld en -modaliteiten van dit akkoord echter, zou nog lange tijd worden gediscussieerd.⁵⁴ Zo ging het er in deze periode van de uitbouw van de sociale zekerheid in de bouwsector vaak aan toe: over vage, algemene principes werd, niet zonder moeite, in het paritair comité, een akkoord bereikt; daarna was een lange en harde strijd nodig om de toepassing ervan in de praktijk

52. Zie onder meer CCHB, *Verslagboek... 1947*, pp. 25-27 en *idem*, *Verslagboek... 1951*, p. I-262.

53. Zie, naast de vakbondsverslagen, ook M. VAN HOUTVEN, *o.c.*, p. 243.

54. Van 31 juli 1947 tot eind 1948 werden zowat alle vergaderingen van het paritair comité in beslag genomen door de kwestie van de bestaanszekerheid. Discussiepunten waren onder meer of het stelsel ook gold voor de voltooiingswerken of alleen voor de ruwbouw, of regenverlet moest worden ingehaald en hoe, de kwestie van het 'klein verlet' enz. (CCHB, *Verslagboek... 1951*, pp. I-72-76 en I-263-264 en Afdeling Brussel der AC, *o.c.*, p. 25).

min of meer algemeen te kunnen afdwingen. Veelzeggend in dit verband zijn bijvoorbeeld de resoluties over lonen en arbeidsvoorwaarden die de christelijke bouwvakkers in 1962 op hun congres stemden en die, onder meer, vertrokken van de constatering dat 'de bouwarbeider vaak moeilijkheden ondervindt om de lonen en sociale voordelen te krijgen waar hij recht op heeft' en dat 'de wetten en overeenkomsten in dat verband vaak worden overtreden'.⁵⁵

Er zijn aanwijzingen te over dat de individuele bouwpatroons zich niet zo maar goedschiks neerlegden bij overeenkomsten die op nationaal, en vooral interprofessioneel niveau werden afgesloten. Er was het reeds vermelde verzet tegen de toepassing van de wet op de 8-urendag en die op de 45-urenweek. De bouwsector werd ook niet bereid gevonden zijn arbeiders de minimale zekerheid te verlenen die besloten lag in de wet op het arbeidscontract.⁵⁶ Verder is er het statuut van de syndicale delegatie dat in de bouw meer dan 10 jaar moest wachten op uitvoeringsbesluiten.⁵⁷ En ten slotte kan ook de ruime verspreiding van het zwartwerk in de sector worden beschouwd als een vorm van patronaal verzet tegen de nationale afspraken in verband met de sociale zekerheid.⁵⁸ Het ziet er dus naar uit dat de bouwsector niet alleen niet in staat (of niet bereid) was de algemeen geldende lonen te betalen, maar vooral op het vlak van de sociale zekerheid en de algemene werkvoorwaarden duidelijk ondermaats

55. J. GODENNE, *Les conditions de travail de la main-d'œuvre occupé dans la Construction. Congrès Professionnel de l'Industrie de la Construction – Ostende – les 26 et 27 mai 1973* (Brussel, 1973), p. 1 (onze vertaling).

56. De wet op het arbeidscontract van 4 maart 1954 werd in het paritair akkoord van 6 mei 1954 "aangepast" aan de situatie in de bouwnijverheid. Zowel de CCHB als de AC verklaarden zeer expliciet hiermee akkoord te zijn gegaan in "ruil" voor een nieuwe loonconventie. Zie: AC, *Verslagen voorgelegd aan het Vakcongres der Bouwarbeiders. Blankenberge 14/15 mei 1955* (s.l., s.d.), pp. 5-18 en CCHB, *Algemeen Activiteitsverslag... 1955*, pp. 12-34.

57. CCHB, *Ibidem*, p. 127.

58. Dat wordt expliciet toegegeven en vooral aan kleine ondernemingen verweten door de NCB in 'Nieuwsoortige onderduikers', in *Het Bouwbedrijf...*, 2 (13 oktober 1946) 21, p. 241. De patroonsorganisatie legt wel sterk de nadruk op 'het volle akkoord van kortzichtige werklieden' met deze praktijken.

scoorde. We kunnen verwachten dat het vooral de kleine bouwondernemingen geweest zijn die de algemene evolutie terzake moeilijk konden volgen, en dat gaven ze naar aanleiding van de wereldtentoonstelling van 1958 ook expliciet toe:

'De grote aannemers maken hoge winsten, de bouwarbeiders voelen zich noodzakelijk en profiteren van de gelegenheid om in de nieuwe arbeids-overeenkomst tegen volgend jaar zoveel mogelijk voordelen op het gebied van lonen en sociale voordelen af te dwingen. De grote ondernemers zijn bereid ruime toegevingen te doen en wij zijn de dupe van de historie, omdat wij onderworpen zijn aan dezelfde overeenkomsten. Dat is één oorzaak van de prijzenverhoging der particuliere bouwwerken'.⁵⁹

De laatste zin wijst er nog eens op dat het vooral de kleine bouwondernemingen waren die instonden voor de huizenbouw en, aangezien maar weinig grote firma's zich op deze deelmarkt wilden toeleggen, dat het wellicht precies deze huizenbouw was die, onder de nieuwe voorwaarden, moeilijk rendabel te maken was.

Maar hoe het ook zij, wanneer we bij de relatief lage lonen en de gebrekkige toepassing van de overeenkomsten inzake sociale zekerheid ook nog een reeks nadelen voegen die inherent zijn aan het bouwvak (lastig werk, in weer en wind, telkens nieuwe werven, soms ver van huis en met zeer gebrekkige voorzieningen), dan kan het ons niet meer verwonderen dat het in de zomer van 1957 tot een echte uitbarsting is gekomen, in de vorm van een quasi algemene staking die, om het alleen maar over Brussel te hebben, de werken op de werven van de wereldtentoonstelling, aan de luchthaven van Melsbroek en aan de kleine ring, op een wel bijzonder ongeschikt moment, stillegde.⁶⁰ Dat de staking niet bepaald spectaculaire resultaten opleverde was vooral te wijten aan de gespannen relaties tussen beide vakbonden (in volle schoolstrijd!),⁶¹ maar ze had de bouwpatroons nog maar eens

59. *Het Bouwambacht...*, 7 (november-december 1956) 6, p. 116.

60. Voor Brussel: CCHB, *Algemeen Aktiviteitsverslag... 1958*, p. 229.

61. De staking werd eenzijdig beëindigd door de AC die de CCHB onverantwoordelijk gedrag en "politieke" motieven verweet (de jaren '54-'58 waren de enige uit de naoorlogse periode waarin de CVP geen deel uimaakte van de regering): AC,

duidelijk gemaakt dat het in de toekomst steeds moeilijker zou zijn om aan de bouwvakkers voorwaarden op te leggen die de vergelijking met die in de "moderne" industrie niet konden doorstaan.

Dat de patroons dit de hele bestudeerde periode (noodgedwongen?) bleven proberen, deed de relatieve schaarste aan arbeidskrachten alsmear toenemen, en dat werd steeds meer als een bedreiging ervaren. Het einde van bovenstaand citaat luidde dan ook 'Komt daar nog bij dat de schaarste aan goede vaklui zich ernstig laat gevoelen, wat ook de lonen de hoogte injaagt en de prijzen zal doen verhogen'.

1.3. *Het relatieve tekort aan arbeidskrachten voor de (Brusselse) bouw*

Klachten over een tekort aan bouwvakkers in het Brusselse waren sinds de 19de eeuw cyclisch teruggekomen en zouden vanaf het einde van de tweede wereldoorlog nooit meer helemaal weg zijn. Aanvankelijk echter werd de oorzaak van het nieuwe tekort zo goed als uitsluitend gezocht in de enorme behoefte aan woongebouwen die typisch werd geacht voor de faze van de wederopbouw. Het studiebureau van de socialistische partij bijvoorbeeld berekende dat er, als gevolg van de verwoestingen tijdens de oorlog, in 1948 zo'n 300 000 woningen te weinig waren om alle Belgische gezinnen een zelfstandig onderkomen te bezorgen, terwijl, gezien de snel evoluerende normen voor het wooncomfort, minstens 750 000 gezinnen in compleet verouderde woningen verbleven.⁶²

Voor Brussel moet daar nog worden aan toegevoegd dat een hele reeks grote infrastructuurwerken hetzij aan afwerking toe waren, zoals de noord-zuidverbinding en het Centraal Station, hetzij nieuw werden opgestart ten einde Brussel verder uit te bouwen tot het grootste administratieve centrum van het land, en naar de wereldtentoonstelling

Verslagen voorgelegd aan het Vakcongres der Bouwarbeiders, Brussel 27 en 28 september 1958 (s.l., s.d.), partim.

62. *Is er een bouwprobleem? (Documentatienota nr. 2 van het Emiel Vandervelde Instituut) (s.l., s.d.), p. 3.*

van 1958 toe meer en meer ook tot een "tertiair" centrum van Europees en wereldformaat.⁶³ Het gevolg was een werkelijk koortsachtige bouwactiviteit die, in afwezigheid van een afdoende produktiviteitsstijging, vooral te Brussel, inderdaad een extra vraag naar (geschoolde) bouwvakkers meebracht. Maar afgaande op het relatief hoge werkloosheidsniveau dat blijkt uit tabel 2, kan dat na 1946-'47/8 geen al te grote problemen hebben opgeleverd:

Tabel 2: Daggemiddelde van de gecontroleerde volledig werklozen in de periode 1945-1958⁶⁴

jaar	alle werklozen België	Bouwvakkers België	alle werklozen arr. Brussel	bouwvakkers arr. Brussel
1945 (a)	115.113	15.280	-	-
1946	48.035	6.688	-	-
1947	35.639	5.384	-	-
1948	80.959	13.569	10.958	-
1949	173.988	24.945	23.341	1.402
1950	169.972	25.707	25.026	1.919
1951	153.452	20.408	24.635	1.995
1952	173.570	22.864	25.257	2.165

63. De noord-zuidverbinding werd afgewerkt in 1949 en het Centraal Station werd in 1952 in gebruik genomen. De grond die was vrijgekomen langsheen de noord-zuidverbinding werd van toen af langzaam maar zeker volgebouwd met hoogbouwkantoren (Sabena, Post, Nationale Bank...). In de jaren '50 werd ook begonnen met de uitbreiding van de kleine ring en het Leopold II-viaduct. Ook langs die kleine ring verschenen de eerste hoge kantoorgebouwen: Prévoyance Sociale (1957) en Martini-building (1958). Meer gegevens in: E. LAGROU, *Ruimtelijk beleid in Brussel. Analyse en evaluatie* (onuitgegeven doctoraal proefschrift U.I.Antwerpen, 1979), pp. 82 e.v., en J. ARON, *Le tournant de l'urbanisme bruxellois 1958-1978* (Brussel, 1978), pp. 25 en 34.

64. Bron: E. BUYST, o.c., tabel V-10, p. 214, aangevuld met eigen gegevens uit Fonds de Soutien des Chômeurs, *Bulletin mensuel-Maandelijks bulletin*, 1948-1952 en *Jaarverslagen van de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening*, 1952-1958.

1953	183.614	25.374	25.641	-
1954	116.926	24.606	22.264	-
1955	116.489	17.491	15.088	1.233
1956	91.034	16.108	12.853	1.241
1957	77.860	15.406	11.103	1.162
1958	109.747	21.792	12.855	1.622
(a) maart tot en met december				

Tabel 3: Daggemiddelde van de gecontroleerde volledig werkloze bouwvakkers naar scholingsgraad⁶⁵

jaar	geschoolden en halfgeschoolden		ge oefenden		ongeschoolden	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1952	8.632	37,8	6.033	26,4	8.199	35,9
1953	8.739	34,4	6.205	24,5	10.430	41,1
1954	8.372	34,0	5.784	23,5	10.450	42,5
1955	5.825	33,3	3.914	22,4	7.752	44,3
1956	4.661	28,9	3.264	20,3	8.183	50,8
1957	4.021	26,1	2.827	18,3	8.558	55,5
1958	7.196	33,0	4.890	22,4	9.706	44,5

Wanneer we de scholingsgraad van de werkloze bouwvakkers bekijken, valt op dat, naarmate de totale werkloosheid afnam, het aandeel van de ongeschoolden toenam, maar toch ook dat de hele jaren

65. Bron: *Jaarverslagen van de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening, 1952-1958*, gegevens voor heel België.

'50 door flink wat geschoolde en geoefende arbeidskrachten voor de bouw beschikbaar bleven. Nu is het zo dat de categorieën "geschoold", "geoefend" en "ongeschoold" in de bouwsector veeleer een aanduiding waren en zijn van anciënniteit en looncategorie, dan wel van enige vorm van schoolse opleiding: de opleiding gebeurde, zoals reeds eerder gezegd, traditioneel op de werf en het aantal scholen waar lessen in het bouwvak konden worden gevolgd was vóór 1960 zeer beperkt.⁶⁶ Dit had voor gevolg dat het bouwpatronaat ook onder de (ongeschoolde) werklozen uit andere sectoren kon recruterende, iets wat na de oorlog o.m. werd geprobeerd door het organiseren van zogenaamde spoedopleidingen tot metser of schilder, in samenwerking met het Voorlopig Steunfonds voor Onvrijwillig Werklozen.⁶⁷

Desondanks bleef het Brusselse bouwpatronaat ontevreden over het aanbod op de eigen lokale arbeidsmarkt. Uit een onderzoek uit 1953-1954 naar het lot van 2 000 Brusselse werklozen, bleek dat een groot deel van de ongeschoolde bouwvakkers onder hen niet meer van de jongsten was, en, zo voegden de onderzoekers hieraan toe 'à partir de 45 ans, il est peu probable qu'un manoeuvre parvienne à se faire embaucher'. Immers, 'Il gêne le travail d'équipe qu'il ralentit'.⁶⁸ Dat dit afschrijven van oudere arbeiders perfect past in het kader van de hoger beschreven pogingen tot opdrijven van de arbeidsproductiviteit en vooral intensiteit in de sector, hoeft allicht geen betoog. Liever dan de eigen lokale werklozen in te schakelen, probeerde het Brusselse bouwpatronaat dan maar een traditie te verstevigen die dateerde van de

66. Zie o.m. F. WILLEMEN & R. ASSELMAN, *o.c.*, p. 268: terwijl de bouwindustrie in 1963 12 à 13 % van de actieve bevolking tewerkstelde, volgden niet meer dan 4 % van de leerlingen in het technisch en beroepsonderwijs een opleiding tot bouwvakker. En uit een onderzoek onder 750 arbeiders die in 1964 in de bouwsector werkten, bleek dat 61.5 % van hen in de looncategorie "geschoold arbeider" thuishoorde, terwijl niet meer dan 15 % een opleiding in het bouwvak had beëindigd: M. VERSICHELEN, *o.c.*, p. 59.

67. Zo ook te Brussel waar bijvoorbeeld in het voorjaar van 1946, op kosten van het Steunfonds, een 40-tal werklozen werden opgeleid door de voorwerkers van de grote bouwondernemer Wery: *Het Bouwbedrijf...*, 2 (28 april 1946) 9, pp. 98-99.

68. G. DE GREEF, W. DE GRUISE, G. JACQUES-JEMIN, A. LIEBMANN-WAYSBLATT, 'Bruxelles et son agglomération', in *Etudes sur le chômage* (Brussel, 1958), pp. 94-95.

tweede helft van de 19de eeuw, met name die van de pendelarbeid vanop het omringende platteland.⁶⁹

Zo zouden op 31 december 1947 in het arrondissement Brussel 30.824 loontrekkenden in de bouwsector hebben gewerkt (waarvan 28 100 in de 19 agglomeratiegemeenten), terwijl de volkstelling onder de woonbevolking van het arrondissement niet meer dan 19 232 loontrekkenden uit de bouwsector registreerde.⁷⁰ De Bedrijfsraad voor het Bouwbedrijf schatte dat voor de 1ste helft van de jaren '50 niet meer dan 46.9 % van de te Brussel tewerkgestelde bouwvakkers er ook woonde⁷¹ en in zijn onderzoek over de pendel naar Brussel kwam H. Van der Haegen tot de conclusie dat eind 1961 in de Brusselse bouwnijverheid 23 560 pendelaars werkten, of 55.7 % van het totaal aantal bouwvakkers, een percentage dat door geen enkele andere sector werd gehaald.⁷²

Maar belangrijker allicht dan de toename van het aantal pendelaars in het Brusselse bouwvak na de oorlog, is het feit dat het recruiteringsgebied voor deze arbeiders steeds verder uitdeinde, zeker wanneer we de vergelijking maken met de secundaire sector. Ter illustratie: eind 1961 was slechts 19.2 % van de werkforenzen in de Brusselse bouwsector afkomstig uit de rest van het arrondissement Brussel,

69. P. Scholliers berekende dat eind 1910 meer dan 30 % van de Brusselse bouwvakkers buiten de agglomeratie werd gerecruteerd. Deze pendelarbeiders waren voor het grootste gedeelte afkomstig uit de rest van het arrondissement Brussel en uit het Nijvelse, in mindere mate uit de dorpen van het arrondissement Leuven, in P. SCHOLLIERS, 'Loonontwikkelingen, conjunctuur en arbeidsverhoudingen in het bouwvak in Brussel en Parijs, 1855-1940' in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXI, 1990, 1-2, p. 20.

70. Cijfers naar werkgemeente: N.I.S., *Algemene Volks-, Nijverheids- en Handelstelling op 31 december 1947*, deel X, pp. 274-275 en 316-317; cijfers naar woongemeente: *idem*, deel VIII, p. 64.

71. Geciteerd in G. DE GREEF, W. DE GRUISE, G. JACQUES-JEMIN & A. LIEBMANN-WAYSBLATT, *o.c.*, p. 88.

72. H. VAN DER HAEGEN, 'De actuele toestand van de binnenlandse pendel in België en meer in het bijzonder deze naar Brussel', in *Bulletin de la Société belge d'Etudes géographiques*, 34 (1965), p. 199.

terwijl datzelfde percentage voor de hele secundaire sector nog 33.4 bedroeg.⁷³ De bouwforenzen kwamen in opvallend grote mate uit de provincie Oost-Vlaanderen (45.4 %), terwijl ook het verre West-Vlaanderen nog goed was voor 7.3 % (tegenover resp. 30.0 en 3.3 % voor de secundaire sector). Dat lange afstandspendelen gebeurde niet altijd op vrijwillige basis: vooral de Gentse werklozen zouden meermaals gedwongen zijn werk in het Brusselse bouwvak te aanvaarden, niet zelden voor rekening van Gentse firma's (of Gentse filialen van Brusselse bedrijven).⁷⁴ Het ziet er dus naar uit dat de te Brussel actieve bouwpatroons, ondanks de bij wijlen hoge werkloosheid, steeds meer moeite moesten doen om aan voldoende arbeidskrachten voor hun werven te geraken. Het is in het licht hiervan dat de strijd om de veralgemening van een "scheidingsvergoeding", die we in het vorige hoofdstuk grotendeels onbesproken lieten, een extra betekenis krijgt. Bij de afstand tussen thuis en het bouwbedrijf moest immers voor de Brusselse bouwvakker uit de jaren '50 vaak ook nog eens een behoorlijke afstand tussen het bedrijf en de werf worden opgeteld. Vele Brusselse bouwfirma's waren toen immers bedrijvig in allerlei grote projecten zowat overal in het land,⁷⁵ en het is weinig waarschijnlijk dat ze voor iedere nieuwe werf al het nodige personeel ter plaatse konden (of wilden) recrutereren. Bouwvakkers konden dan ook vaak kiezen tussen dure en tijdrovende dagelijkse verplaatsingen en vaak al even dure overnachtingen ter plaatse. De discussie over wie dit zou betalen sleepte de hele jaren '50 aan en leidde van tijd tot tijd tot hevige conflicten. Het principe van de door de patroon te betalen scheidingsvergoeding werd al in mei 1951 in een CAO

73. *ibidem*, pp. 204-205 en *idem*, 'De Brusselse werkforenzen', in *Bulletin de la Société belge d'Etudes géographiques*, 21 (1952), pp. 350 e.v.

74. Dit werd door de Gentse secretaris van de AC aangeklaagd in een omstandig rapport (bijgevoegd bij PV van Technische Commissie Bouw van 19 oktober 1949).

75. Uit de advertenties in het reeds meermaals geciteerde verjaardagsboek van de NCB konden we bijv. opmaken dat de Brusselse firma Delens niet alleen deelaannemer was voor de Zuidtoren, maar ook voor de autoroute de Wallonie, dat een consortium van hoofdstedelijke bouwondernemingen verantwoordelijk was voor de burgerlijke bouwkunde van het Hellend Vlak van Ronquières, dat de firma Socol grote appartementen bouwde te Sint-Agatha-Berchem, maar ook een deel van de hoogovens van Sidmar in Zelzate enz., enz. (*L'industrie de la Construction...*, partim).

vastgelegd, maar deze werd nooit officieel bekrachtigd. Pas na een langdurige staking aan de vaart Brussel-Charleroi konden de arbeiders bedingen dat de staat (en niet de bouwpatroons) een scheidingsvergoeding zou betalen voor de uitvoering van openbare werken, en daarna zou het nog 5 jaar duren voor deze vergoeding werd veralgemeend tot de privé-sector.⁷⁶ Zoals met de andere sociale “verworvenheden” is het natuurlijk nog de vraag of deze ook consequent werd uitbetaald, maar het betekende hoe dan ook een nieuwe verplichting waaraan de patroons zich steeds moeilijker zouden kunnen onttrekken. Dat deze verplichting er precies kwam op een ogenblik dat de bouwvakkers alsmear van verder moesten komen, verklaart allicht grotendeels het halsstarrige verzet van de patroons.

Overigens gaven de bouwpatroons ook wel eens toe dat de ongewone toename van de bouwbehoeftes als gevolg van de verwoestingen tijdens de oorlog, en later van de voorbereiding van de wereldtentoonstelling in de hoofdstad, niet de enige verklaring vormde voor het tekort aan arbeidskrachten:

‘Erger is het – want dit is geen voorbijgaande toestand – dat in zekere ambachten van het bouwbedrijf een voortdurend groeiende afkeer vanwege de arbeiders is waar te nemen. De werklieden zoeken naar werk dat hen een zekere waardigheid en een voldoende veiligheid geeft. De vuile, zware en harde stielen, die bij slecht weder worden uitgeoefend, waarin doode seizoenen voorkomen en die niet geregeld werk verschaffen, zullen meer en meer verlaten worden voor werk dat wordt uitgevoerd in goed verlichte, ruime, in den winter verwarmde en met de door de wet verplichte nieuwe inrichtingen uitgeruste fabrieken waarin het werk voor geheel het jaar verzekerd is. *Men kan zich afvragen of zekere ambachten van het bouwbedrijf binnenkort niet helemaal zullen verlaten worden zoals de stiel van den mijnarbeider*’.⁷⁷

76. CCHB, *Algemeen activiteitsverslag... 1955*, pp. 173-197 en *idem*, *Algemeen Activiteitsverslag... 1959*, p. 102.

77. *Het Bouwbedrijf. Speciaal nummer gewijd aan het probleem van de Wederopbouw* (Brussel, juni 1946), pp. 22-23 (ik onderstreep).

Dit vroegtijdige besef dat het tekort aan arbeidskrachten voor het bouwvak rechtstreeks moest worden verbonden met de slechte werkomstandigheden en de werkonzekerheid in de sector, heeft er de patroons niet toe gebracht veel aan die werkomstandigheden te verbeteren.⁷⁸ Wanneer J. Declercq, directeur van de Kortrijkse arbeidsbemiddeling, in 1955 in een lezing voor de katholieke (kleine) bouwpatroons nog eens wees op de paradox van de hoge werkloosheid en het blijvend tekort aan bouwvakkers, stelde hij onomwonden dat 'de patroons er zeer veel konden toe bijdragen om de liefde tot het vak aan te moedigen door arbeid te waarborgen en de prestaties behoorlijk te vergelden'.⁷⁹

Maar dat was precies iets waartoe de bouwpatroons niet bereid waren en allicht waren ze daar onder de vigerende marktvoorwaarden ook niet toe in staat (tenzij, misschien, via de uitschakeling van alle kleine ondernemingen en de afschaffing van de individuele huizenbouw, iets wat dan weer om politieke en ideologische redenen niet haalbaar was). Het door die weigering ontstane tekort aan arbeidskrachten verstevigde echter de positie van de actieve bouwvakkers, zodat het continueren van de "slechte" werkvoorwaarden steeds minder waarschijnlijk werd. Het is in deze omstandigheden dat de Brusselse bouw in toenemende mate een beroep is gaan doen op de arbeidskracht van mediterrane gastarbeiders.

1.4. *Gastarbeiders in de Brusselse bouw: de (grootstedelijke) grenzen van het "Fordistisch compromis"?*

Hoeveel gastarbeiders de Belgische economie precies tewerkstelt, is een goed bewaard statistisch geheim; daar hebben verscheidene

78. Het is immers zeer opvallend dat heel wat klachten die we in dit verband noteerden (gebrek aan beschermende lokalen voor de pauzes en aan sanitaire installaties op de werven, vervoer naar de werven in vrachtwagens, onveiligheid, enz.) ook worden aangewezen als verklarende factoren voor het verlaten van de bouwberoepen in de jaren '60 (M. VERSICHELEN, *o.c.*, o.m. pp. 108 e.v.).

79. J. DECLERCQ, 'Ons verbond en de werkloosheidsopslorping', in *Bouwambacht...*, 6 (sic) (juli-augustus 1955) 4, p. 57.

onderzoekers de laatste jaren op geweest. Dat geldt ook voor de periode vóór 1970, toen de vreemdelingenaanwezigheid nog nauwelijks werd geproblematiseerd.⁸⁰ De onderstaande kwantitatieve gegevens moeten derhalve worden beschouwd als niet meer dan ruwe aanwijzingen.

Een eerste constatering die tabel 4 ons toelaat te maken is dat in de jaren '50 jaarlijks zo'n 80 à 100 000 vreemdelingen, via een door het ministerie van arbeid uitgereikte arbeidsvergunning, de formele toelating kregen in ons land te werken. 5 à 6 000 onder hen kwamen in de bouwsector terecht. Slechts een relatief klein deel van de vergunningen werd uitgereikt bij immigratie terwijl een veel groter aantal werd verstrekt aan vreemdelingen die reeds in ons land verbleven. Dit komt doordat eerste arbeidsvergunningen meestal slechts één jaar geldig waren, en daarna meermaals door nieuwe jaarlijkse vergunningen werden vervangen, maar ook doordat kinderen van vreemde arbeiders na verloop van tijd op de Belgische arbeidsmarkt kwamen of nog, doordat als "toerist" binnengekomen vreemdelingen alsnog de toelating kregen hier te werken. Dit wijst erop dat het "geleide" en door de regering overziene systeem van de aanwerving via "contingenten", voornamelijk bedoeld voor de arbeidskrachtenvoorziening van de mijnen, van meetaf aan een aantal bijwerkingen vertoonde, die veel moeilijker onder controle te houden waren. We beperken ons tot twee illustraties, af te lezen uit onderstaande tabel.

80. Zie voor een evocatie van deze moeilijkheden en een kritiek op de bestaande cijferreeksen, de conclusies van A. MORELLI, 'L'appel à la main-d'œuvre italienne pour les charbonnages et sa prise en charge à son arrivée en Belgique dans l'immédiat après-guerre', in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 19 (1988) 1-2, pp. 125-130.

Tabel 4: Toegestane arbeidsvergunningen (1953-1958) (België)⁸¹

	Alle sectoren			Bouwsector		
	Totaal	Eerste vergunning bij immigratie	(2) in % van (1)	Totaal	Eerste vergunning bij immigratie	(2) in % van (1)
1953	112.584	-	-	5.952	-	-
1954	79.524	-	-	4.716	-	-
1955	83.508	18.777	22,49	5.148	407	7,91
1956	98.208	19.237	19,59	6.852	1.020	14,89
1957	85.104	24.557	28,86	6.000	1.617	26,95
1958	82.196	13.906	16,92	4.773	858	12,94

Wanneer de crisis van 1958 de werkloosheid eens te meer deed oplopen, slaagde de regering er wél in het aantal eerste arbeidsvergunningen bij immigratie met de helft te laten teruglopen (van 24 naar 14 000), maar kon zij het totaal aantal toegekende vergunningen nauwelijks beïnvloeden (van 85 naar 82 000). En alhoewel in de bouwsector pas in 1955 de eerste officiële contingenten werden aangeworven,⁸² kon dit niet beletten dat ook in 1953 en 1954, jaren van hoge werkloosheid, telkens ten minste 5 000 buitenlandse bouwvakkers aan de slag konden. De 407 vreemdelingen die in 1954 expliciet voor de

81. Bron voor het totaal aantal toegekende vergunningen: *Jaarverslagen van de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening*, 1953-1958. Tot en met 1957 vermenigvuldigen we de cijfers uit de tabel 'Vergunningsaanvragen met gunstige gevolgeving - maandgemiddelde' met 12 om het aantal goedgekeurde aanvragen per jaar te bekomen. De gegevens over de eerste vergunningen bij immigratie zijn overgenomen uit A. MARTENS, o.c., p. 211.

82. Zie A. MARTENS, o.c., pp. 105 en 211. In de onmiddellijk naoorlogse periode (ca. 1947) hadden de bouwpatroons ook de tijdelijke toelating gekregen om Italiaanse bouwvakkers aan te werven, maar daarover verder meer.

bouwsector werden aangeworven waren nauwelijks goed voor 8 % van de vergunningen voor de sector in dat jaar. Het is opvallend dat ook later nog het aandeel van de eerste vergunningen bij immigratie in het totaal aantal vergunningen in de bouwsector beduidend lager lag dan het gemiddelde voor alle sectoren. Vreemdelingen die de toelating vroegen om in het bouwbedrijf te werken, waren dus wel vaker al enige tijd in het land, en hadden doorgaans al in een andere sector (de mijnen?) gewerkt.

De cijfers in tabel 4 zowel slaan op B-vergunningen (van tijdelijke duur en voor een welbepaalde werkgever), die in principe jaarlijks moesten worden vernieuwd, als op A-vergunningen (van onbeperkte duur) die maar één keer werden toegekend, maar die de houders ervan toelieten in België, in om het even welke sector, te blijven werken.⁸³ De A-vergunningen konden in principe na 5 jaar ononderbroken arbeid met een B-vergunning worden verkregen, maar of dit effectief gebeurde kon van meerdere factoren afhangen (de goodwill van de administratie, de conjunctuur...). Deze A-vergunningen maakten de hele periode door ongeveer één derde uit van het totaal en daalden alleen in 1958 onder de 30 %.⁸⁴ In de, zeer hypothetische, veronderstelling dat datzelfde percentage ook voor de bouwsector gold, zouden daar tussen 1953 en 1958 een goede 10 000 definitieve vergunningen zijn uitgedeeld, wat een hoger cijfer oplevert dan het totaal aantal vreemdelingen dat eind 1961 in de bouw zou hebben gewerkt (zijnde 9 861).⁸⁵ Op zich hoeft dit nog geen contradictie te zijn. Immers, het is best mogelijk dat vreemdelingen die in de bouwsector een (definitieve) A-vergunning bijeen werkten, na verloop van tijd in een andere sector terecht kwamen, net zoals het onomstotelijk vaststaat dat heel wat vreemde mijnwerkers, één keer de A-vergunning op zak, zo snel

83. Het totaal bevat ook nog een beperkt aantal C-vergunningen, die niet aan een bepaalde werkgever gebonden zijn en die vooral in de persoonlijke dienstensector van belang zijn, maar die laten we hier even buiten beschouwing.

84. Berekend uit *Jaarverslagen van de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening*, 1953-1958.

85. N.I.S., *Algemene volkstelling op 31 december 1961*, deel 8-I, p. 95.

mogelijk een andere job opzochten.⁸⁶ Uit de voorlopige resultaten van ons onderzoek in de vreemdelingenregisters van Sint-Gillis bleek alvast dat ze daarvoor niet zelden naar de hoofdstad kwamen afzakken, dikwijls vlak vóór de A-vergunning een feit werd. Allicht verklaart dat mede waarom in het arrondissement Brussel procentueel veel meer vergunningen van onbeperkte duur werden toegekend dan in de rest van het land:

Tabel 5: Toegestane arbeidsvergunningen (1953-1958) (arrondissement Brussel)⁸⁷

	Totaal toegestane vergunningen	A-vergunning	Vergunningen voor bouw
1953	8.592	4.644	600
1954	8.412	4.524	540
1955	8.172	4.164	660
1956	10.212	4.776	1.920
1957	9.768	4.368	1.860
1958	11.169	3.638	1.068

Het aantal vergunningen voor de Brusselse bouw daarentegen bedroeg tot 1956 "slechts" 6 à 8 % van het totaal, maar liep naar de wereldtentoonstelling toe op tot bijna 20 %. Ook vóór de gouden jaren '60 echter konden de Brusselse bouwfirma's een beroep doen op de latente reserve van houders van arbeidsvergunningen-A enerzijds, van werkloze vreemdelingen anderzijds. Deze laatsten raakten immers al snel in sterke mate geconcentreerd in het hoofdstedelijk gebied, zoals blijkt uit de volgende tabel:

86. Dat is één aspect van het hoge verloop in de mijnsector, dat trouwens niet alleen voor vreemdelingen gold (cf. A. MORELLI, *o.c.*, p. 127).

87. Bron: *Jaarverslagen van de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening, 1953-1958.*

Tabel 6: Volledig werklozen van vreemde nationaliteit op 31 december.⁸⁸

	België	Brussel (arrond.)	(2) in % van (1)
1953	5.523	1.411	25,55
1954	4.110	1.121	27,27
1955	2.942	952	32,36
1956	2.703	763	28,23
1957	3.646	855	23,45
1958	6.583	1.653	25,11

We kunnen er vanuit gaan dat de Brusselse bouwpatroons reeds in de loop van de jaren '40 en '50 een traditie op gang hebben gebracht die er uiteindelijk zou toe leiden dat eind 1971 meer dan 20 % van de bouwvakarbeiders in het arrondissement vreemdelingen waren.⁸⁹ Toegegeven, vóór 1956 bleef het fenomeen allicht beperkt in omvang,⁹⁰ maar in het licht van de hierboven beschreven toestand van de sector, zouden ook beperkte aantallen vreemdelingen wel eens van doorslaggevend belang kunnen zijn geweest. In 1953 stelde de socialistische bouwvakkerscentrale, wellicht niet zonder overdrijving, dat 'onze werklieden terecht verbitterd worden wanneer ze machteloos moeten toezien dat hun plaats op meerdere werken stelselmatig wordt

88. *Ibidem.*

89. J. HAEX, A. MARTENS & S. WOLF, *Arbeidsmarkt, discriminatie, gastarbeid* (K.U.Leuven, 1976), p. 85 (Sociologische Studies en Documenten 6).

90. We zijn er echter van overtuigd dat de hier geciteerde officiële cijfers hoe dan ook een schromelijke onderschatting van de reële toestand inhouden. We hopen dit met ons onderzoek in Sint-Gillis ook ten dele te kunnen aantonen. Ook al beschikken we nu nog niet over de kwantitatieve verwerking van onze gegevens, de individuele carrières van de Zuideuropeanen aldaar bezorgden ons alvast een indruk van zeer snelle jobwisselingen, waarin de kleine bouwondernemingen, vaak tijdelijk en "in afwachting van een officiële vergunning", altijd wel een plaatsje vinden.

ingenomen door vreemde arbeidskrachten, wat hen dan verplicht de weg op te gaan van de stempelburelen'. Maar de motivering die de AC het bouwpatronaat terzake toedichtte, snijdt in ieder geval hout:

'Het patronaat heeft aan de vreemde werklieden een goedkopere arbeidskracht daar deze meestal onder het normaal loon werken en zich tevens weinig bekommeren om de werkvoorwaarden in het algemeen, omdat ze doorgaans veel onderworpen en volgzamer zijn'.⁹¹

Openlijk pleiten voor de aanwerving van vreemdelingen deden de bouwpatrons, logischerwijze, alleen in periodes met lage werkloosheid en hoge bouwactiviteit, met name tijdens de wederopbouw (1945-47) en vanaf het midden van 1955, ten tijde van de voorbereidingen voor de wereldtentoonstelling dus. In de loop van 1946 drong de NCB herhaaldelijk bij de regering aan op de aanwerving van bouwvakkers in Italië. Het belangrijkste argument daarbij was dat het gebrek aan arbeidskrachten de wederopbouw onmogelijk maakte en de prijs ervan opdreef. Nochtans haastte de NCB zich te stellen dat de vreemde arbeiders zouden worden aangeworven 'overeenkomstig de in voege zijnde schikkingen van de collectieve overeenkomsten'. Ze moesten er, althans in theorie, blijkbaar alleen voor zorgen dat de relatieve schaarste op de arbeidsmarkt de positie van de bouwvakkers niet verder bleef versterken.⁹² Vanaf de zomer van 1946 kreeg de NCB een vertegenwoordiger in de Interministeriële Commissie voor Vreemde Werkkrachten, en tegen het einde van dat jaar kon deze bekomen dat de arbeiders bij de uitvoering van openbare werken niet langer de Belgische nationaliteit moesten bezitten.⁹³ Vanaf eind 1946 werden nieuwe

91. AC, *Verslagen voorgelegd aan het Vakcongres der Bouwvakarbeiders. Gent 28-29 maart 1953* (s.l., s.d.), p. 64.

92. 'Het gebrek aan werkrachten – Een onrustwekkende kwestie – Een oplossing', in *Het Bouwbedrijf...*, 2 (17 februari 1946) 4, p. 34.

93. Die vertegenwoordiger was de Heer Delens, in *Het Bouwbedrijf...*, 2 (23 juni 1946) 13, p. 141. Verder: *Het Bouwbedrijf...*, 2 (13 oktober 1946) 21, p. 236. Dat de bouwpatrons aandrongen op de mogelijke tewerkstelling van vreemdelingen bij openbare werken, lijkt erop te wijzen dat (ook) de grotere firma's van deze mogelijkheid gebruik maakten. Verder onderzoek zal moeten uitmaken in welk soort bedrijven de gastarbeiders bij voorkeur werden tewerkgesteld.

arbeidsvergunningen voor het bouwvak uitgereikt, en verschaft de NCB haar leden raadgevingen over hoe ze het best aan vreemde werknemers konden geraken:

'Het gemakkelijkste middel is voor het oogenblik zich in verbinding te stellen met een aanwerver van beroep of met Italiaanse arbeiders die zich reeds in België bevinden en vrienden hebben in Italië die werkloos zijn'.⁹⁴

Maar uiteindelijk zou de Confederatie zich zelf gaan bezighouden met de recrutering in Italië, zodat haar vertegenwoordigers in de zomer van 1947 een heus contingent bouwvakkers konden gaan verwelkomen aan het station van Schaarbeek.⁹⁵ Deze eerste arbeiders werden beschouwd als een gemeenschappelijke "pool" waaruit alle bouwondernemingen zouden kunnen putten. Later werd ook de individuele aanwerving in Italië toegestaan, op voorwaarde evenwel dat de bouwvakkers een contract van 8 à 9 maanden werd aangeboden.⁹⁶

Vanaf het voorjaar van 1948 werd de roep om buitenlandse bouwarbeiders stiller,⁹⁷ tot het bouwvak van mei 1955 tot 1958 deel ging uitmaken van de "bevoorrechte industrieën", die vreemdelingen konden tewerkstellen zonder voorafgaandelijk onderzoek van de arbeidsmarkt.⁹⁸ Toch moest iedere aanwerving van vreemde bouwvakkers, op aandringen van de vakbonden, ook toen via de "Driedelidige Commissie voor de Vreemde Arbeidskracht" passeren. De patroons

94. 'De Italiaanse arbeidskrachten', in *Het Bouwbedrijf...*, 2 (22 december 1946) 26, p. 301.

95. *Het Bouwbedrijf...*, 3 (25 mei 1947) 11, p. 128.

96. Daarmee werd dit contract (dat normaal minstens een jaar moest duren) perfect op maat gesneden voor de bouwsector, die op die manier de vreemde bouwvakkers vlak vóór de winter aan de deur kon zetten, iets wat met de Belgische arbeiders steeds moeilijker lukte. Zie 'Verslag Landsbond der Bouwbedrijven en Openbare Werken over 1947', in *Het Bouwbedrijf...*, 4 (11 april 1948) 15, pp. 217-218.

97. Op 30 maart 1948 besliste de commissie 'Vreemde Arbeidskracht' van de NAR de massale recrutering van vreemde bouwvakkers stop te zetten, maar de NCB drong er ook nog in september van dat jaar op aan dat deze reglementering "soepel" zou worden toegepast, in *Het Bouwbedrijf...*, 4 (26 september 1948) 39, p. 614.

98. *Jaarverslag van de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening 1958*, pp. 55-56.

kregen daarmee slechts gedeeltelijk voldoening: volgens de AC hadden deze aanvankelijk een tekort van 20 000 bouwarbeiders vooropgesteld, dat via massale contingenten Italianen moest worden opgevuld.⁹⁹

Dank zij twee conjunctureel gebonden recruiteringsgolven (één ten tijde van de wederopbouw en één vlak vóór de wereldtentoonstelling van 1958) en minder opvallende individuele aanwervingen tussendoor, was de vreemde bouwvakker, vooral in de hoofdstad, tegen het einde van de jaren '50 een "normaal" verschijnsel geworden. Een verklaring voor dit fenomeen moet grotendeels worden gezocht in de beschrijving die we in de vorige hoofdstukken gaven van de Belgische, en voornamelijk Brusselse, bouwsector. Een groot deel van het werk aldaar kon moeilijk worden ingepast in het schema van de naoorlogse economische en sociale verhoudingen, niet alleen omdat het om vuil en lastig werk met vaak lange werkdagen ging, maar ook omdat de patroons niet bereid waren de ongemakken te compenseren door een voldoende hoge vergoeding (die de hiërarchische loonpiramide zou hebben ondergraven of alle andere lonen in een opwaartse spiraal zou hebben meegesleurd) en omdat het werkelijk garanderen van werk- en bestaanszekerheid er hetzij de winstmarges ernstig zou hebben aangetast, hetzij een enorme kost zou hebben betekend voor de welvaartsstaat in opbouw (die de bouwsector massaal was beginnen subsidiëren). Het ging daarenboven vaak om jobs die niet de minste kans boden op sociale promotie (om zogenaamde "dead end"-jobs).

Dat voor dit soort werk, vooral in een grootstedelijke context met een brede waaier aan tewerkstellingsmogelijkheden, moeilijk kandidaten konden worden gevonden, spreekt voor zichzelf. Heel even nog koesterden de bouwpatroons de idee om hun landgenoten te verplichten deze jobs in te nemen. Eind '46 publiceerden ze een reeks kaartjes met regionale werkloosheidscijfers en de veelzeggende commentaar:

99. AC, *Verslagen voorgelegd aan het Vakcongres der Bouwarbeiders. Brussel 27 & 28 september 1958* (s.l., s.d.), p. V-3.

'Men staat verstomd door de inertie van onze regeerders die nog geen maatregelen hebben getroffen (durven zij het?) waardoor deze arbeiders uit het bouwbedrijf zouden verplicht worden hun plaats in te nemen op de werkplaatsen, om 't even waar in België'.¹⁰⁰

Maar de keynesiaanse staat in wording kón de eigen arbeiders daar eenvoudigweg niet toe dwingen, omdat de hele, nog ver van algemeen aanvaarde ideologie van sociale vrede, overleg en sociale promotie dan een groot deel van haar geloofwaardigheid zou hebben verloren. In die optiek was de keuze voor "gast"-arbeiders, die bewust buiten de eigen gemeenschap werden gehouden, een logische zaak. Het binnenbrengen van deze vreemdelingen 'at the bottom of the labour market' maakte 'the release of many indigenous workers from such employment and their promotion to jobs with better conditions and higher status, i.e. skilled, supervisory or white-collar employment' mogelijk,¹⁰¹ en dat was voor de uitbouw en de instandhouding van de naoorlogse sociale verhoudingen van het grootste belang. Voor Brussel betekende dat concreet dat zowel de eigen bevolking als de Vlaamse pendelaars in toenemende mate in de beter gesitueerde jobs van de tertiaire sector zouden terechtkomen en dat onder meer het bouwvak naar nieuwe recruiteringsgebieden moest uitkijken.

Maar er is nog een tweede reden waarom precies grootsteden als Brussel grote aantallen vreemdelingen aantrokken voor steeds meer manuele taken. Het was namelijk voor een aantal van deze taken, en bijvoorbeeld ook voor de bouwsector met zijn onregelmatige werktijden en zijn dure scheidingsvergoedingen, van belang dat ten minste een deel van de arbeiders in de buurt van de produktieplaats woonde. Nu bleek wonen in een stad als Brussel voor de Belgische arbeidersklasse na de tweede wereldoorlog om allerlei redenen steeds minder weggelegd te zijn. Over die redenen, de relatie met de bouwsector en

100. 'Quosque tandem?', in *Het Bouwbedrijf...*, 2 (13 oktober 1946) 21, pp. 233-235.

101. S. CASTLES & G. KOSACK, 'The function of Labour Immigration in Western European Capitalism', in *New Left Review*, 73 (mei-juni 1972), pp. 10-11.

de plaats van gastarbeiders in de verschuivingen op de woningmarkt gaat het tweede deel van dit artikel.

2. DE BRUSSELSE HUISVESTINGSMARKT EN DE CENTRALE ROL VAN DE (EIGEN) WONING IN DE UITBOUW VAN DE WELVAARTSSTAAT

Of arbeiders in een stad als Brussel gaan wonen en waar precies, hangt volgens ons niet in de eerste plaats af van hun individuele voorkeuren, maar wel van de economische en sociale verhoudingen van het ogenblik, die in laatste instantie bepalend zijn voor het (gedifferentieerd) inkomensniveau, voor de mate waarin in woningen wordt geïnvesteerd, voor de min of meer algemeen geldende normen voor het wooncomfort, voor de manier waarop de staat tussenkomt om de woningvoorziening ten minste gedeeltelijk aan het spel van de vrije markt te onttrekken enz..¹⁰² Anderzijds is het woningbestand van een bepaalde stad ook een historisch gegroeid gegeven dat, tot op zekere hoogte onafhankelijk van de actuele conjunctuur, lange tijd persisteert¹⁰³. Daarom leek het ons nuttig om, heel schematisch, eerst even na te gaan hoe het er met de arbeidershuisvesting in Brussel bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog voorstond, om daarna iets uitgebreider te onderzoeken hoe die, onder invloed van de naoorlogse pogingen tot uitbouw van een welvaartsstaat, evolueerde.

102. We sluiten hiermee zowel aan bij een al oude traditie in de historiografie, vooral waar het de 19de eeuw betreft (bijvoorbeeld C. LIS, 'Proletarisch wonen in Westeuropese steden in de 19de eeuw: van wildgroei naar sociale controle', in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 9 (1977) 3-4, pp. 325-366) als bij een meer recente stroming in de geografie (bijvoorbeeld: C. KESTELOOT, W. DE LANNON, P. SAEY, 'Ruimtelijke segregatie in de stad of residentiële differentiatie als gevolg van maatschappelijke processen', in *De Aardrijkskunde*, 3 (1984), pp. 225-242).

103. Zie in dit verband ook C. KESTELOOT, 'Economic crisis and urban spatial structure: the Belgian experience', in L. ALBRECHTS & B. VINIKAS (eds.), *Managing the Metropolis – Interplay of small and large scale in major urban areas* (Brussel & Leuven, 1986), p. 199.

2.1. *Een constante in de Brusselse ruimtelijke ontwikkeling: de marginale aandacht voor de huisvesting van de arbeidersklasse*

Het is bekend dat de huisvesting van de arbeidersklasse doorheen het grootste deel van de 19de eeuw werd overgelaten aan het privé-initiatief en dat hierdoor een toestand ontstond waarbij grote aantallen arbeidersfamilies raakten opgehoopt in de centra van de grote steden, zo dicht mogelijk bij hun werk en in woningen die geacht werden niet meer dan een beschuttingsfunctie te vervullen.¹⁰⁴ Aanvankelijk konden de uitwassen van deze situatie slechts sporadisch enige politieke interesse opwekken, telkens wanneer ze acuut gevaar dreigden op te leveren voor de openbare orde en/of voor de volksgezondheid.¹⁰⁵ Zo ook te Brussel waar het woningbeleid wellicht nog meer dan in andere Belgische steden werd gevoerd onder de noemer "krotopruijing", een opruijing die zelden of nooit werd gevolgd door vervangende nieuwbouw voor de bewoners die erdoor werden verdreven.¹⁰⁶ De grootste bekommernis van het stadsbestuur was immers zo veel mogelijk kapitaalkrachtige inwoners aan te trekken enerzijds, en Brussel uit te bouwen tot een echte hoofdstad met de daarbij horende centralisatie van administratieve, politieke en culturele functies anderzijds. Arbeidershuisvesting kreeg in dit schema nauwelijks een plaats toebedeeld.¹⁰⁷ Integendeel, door het financieren en uitvoeren van een reeks grootse infrastructuurwerken ter ondersteuning

104. W. DE LANNOY & C. KESTELOOT, 'Het scheppen van sociaal-ruimtelijke ongelijkheden in de stad', in *Mort Subite, Barsten in België – een geografie van de Belgische maatschappij* (Antwerpen, 1990), pp. 158-159.

105. Zie, naast C. LIS, *o.c.*, ook de inleiding van J. PUISSANT in 'Le logement ouvrier dans l'impasse?', themanummer van *Les Cahiers de la Fonderie. Revue d'histoire sociale et industrielle de la région bruxelloise*, 6 (juni 1989).

106. Een mooie illustratie hiervan levert E. FRANKEN, 'De O.L.V.-ter Sneeuwwijk – Een Hausmannisatieproces te Brussel', in *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 57 (1988) 2, pp. 285-302.

107. P. VAN DEN EECKHOUT, 'Brussels', in M. DAUNTON (ed.), *Housing the workers, 1850-1914. A comparative perspective*, Leicester, 1990, p. 88. We konden gebruik maken van het manuscript van de auteur, waarvoor onze dank.

van de vele burgerlijke (en koninklijke) initiatieven ter “verfraaiing” van de stad werden in de praktijk steeds meer arbeiderswijken van de hoofdstedelijke kaart geveegd en raakten de arbeiders nog meer in bepaalde centraal gelegen stadsdelen geconcentreerd.¹⁰⁸

Tegen het einde van de 19de eeuw was de woonsituatie in de grote steden, en met name in Brussel, daardoor zo explosief geworden dat maatregelen op nationaal niveau werden overwogen. De idee won steeds meer veld dat degelijke ‘werkmanswoningen’ een absolute vereiste waren geworden om de sociale orde veilig te stellen en tegelijk een centrale peiler konden vormen in een meer efficiënte reproductie van de arbeidskracht. Bovendien groeide het besef dat de vrije markt, wanneer hij compleet aan zichzelf werd overgelaten, niet in staat was voor die noodzakelijke, betaalbare, huisvesting voor de arbeiders te zorgen. In de hoop daaraan te kunnen verhelpen werd in augustus 1889 de wet op de arbeidershuisvesting gestemd. Dank zij enige financiële “bijpassing” vanwege de staat, moest deze wet voor individuele arbeiders de mogelijkheid openen eigenaar van een eigen woning te worden. Van deze eigendom ‘comprise comme récompense d’un certain mode de vie fait d’ordre et d’épargne’ werd door de burgerlijke voorstanders, helemaal in de lijn van bovengenoemde motivering, heel wat meer verwacht dan een loutere verbetering van de huisvestingssituatie: hij zou ook nog de familiegeest bevorderen, de arbeiders uit de herbergen houden en ten slotte de invloed van het socialisme indijken.¹⁰⁹ Het privé-bezit zou van de arbeiders immers burgers maken “die iets te verliezen hadden”, terwijl het (revolutionair) socialisme precies geacht werd een ideologie te zijn voor zij die niets te verliezen hadden.

108. E. LAGROU, *Ruimtelijk beleid te Brussel. Analyse en evaluatie* (onuitgegeven doctoraal proefschrift U.I.Antwerpen, 1979), pp. 70-80. Ook E. Franken kwam tot de conclusie dat in de loop van de 19de eeuw ‘de opeenhoping in verkrotte buurten nog werd verscherpt’ (o.c., p. 296).

109. A. STÉLANDRE, ‘Epargne et propriété. La loi d’août 1889 sur les habitations ouvrières’, in *Le logement ouvrier...*, p. 23.

In de Brusselse context echter bleek de hele idee van de arbeider-eigenaar al snel weinig realistisch te zijn. De liberale meerderheid in de Brusselse gemeenteraad ging ervan uit dat de hoge prijzen van de bouwgrond in het stadscentrum dit ongeschikt maakte voor arbeidershuisvesting en dacht er uiteraard niet aan deze grondprijzen aan het spel van de vrije markt te onttrekken.¹¹⁰ Ze rekende erop dat met het verder opruimen van de krotten, de arbeiders zich wel op het omringende platteland zouden gaan vestigen, waar hun reproductie een stuk goedkoper zou uitvallen, en hun grotere spreiding minder gevaar zou opleveren voor de openbare orde, iets wat trouwens ook wel tot de doelstellingen van de wet van 1889 zal hebben behoord. In de praktijk kwam daar echter weinig van terecht, al was het maar omdat een eigen woning en de bijhorende vervoerkosten voor het gros van de arbeiders hoe dan ook te duur bleef, zodat we bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog voor de paradoxale situatie kwamen te staan dat een wet die vooral bedoeld was om het probleem van de arbeidershuisvesting in de steden op te lossen, in de grootste stad van het land zo goed als geen effect had.¹¹¹

Integendeel, met de huisvestingssituatie van de arbeiders in het Brusselse stadscentrum ging het van kwaad naar erger: een eigen woning was er voor zowat alle arbeiders totaal uitgesloten, de overheid investeerde, enkele bekende uitzonderingen zoals de cité Hellemans niet te na gesproken, weinig of niet in arbeiderswoningen, het grootkapitaal speculeerde op de grote commerciële en administratieve projecten die de arbeiders uit hun woningen verdreven, en de kleine kapitaalbezitters, die altijd al het gros van de arbeiderswoningen hadden verhuurd, zullen na de grote krotopruiming wel beseft hebben dat ze de meest lucratieve periode achter de rug hadden. Het

110. P. VAN DEN EECKHOUT, *o.c.*, p. 91. Zie ook E. LAGROU, *o.c.*, l.c.

111. Onrechtstreeks was er natuurlijk toch een zeker effect: doordat, vooral in Vlaanderen, op het platteland wél flink wat arbeiderswoningen werden gebouwd, en parallel daarmee werd gezorgd voor een uitgebreid spoorwegennet en goedkope abonnementen, heeft men hoogstwaarschijnlijk kunnen vermijden dat nieuwe arbeidersfamilies massaal in Brussel een onderkomen zochten.

resultaat van één en ander was dat rond de eeuwwisseling in het centrum van de hoofdstad, naast gebouwen voor professionele of culturele doeleinden, quasi uitsluitend burgerlijke ééngezinswoningen werden gebouwd waarin, en dat is wel zeer typerend, van meetaf aan meerdere arbeidersgezinnen hun intrek namen.¹¹²

Met de opruimen van krotten en het voorzichtig aanmoedigen van de individuele eigendom alleen kon het probleem van de arbeidershuisvesting in de grote steden dus duidelijk niet worden opgelost. Mede daarom allicht werd na de eerste wereldoorlog een nieuwe stap gezet: via de oprichting van de Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken (1919) zou de staat voortaan zelf instaan voor de bouw van "sociale" woningen, bij voorkeur op het platteland en zo veel mogelijk bedoeld voor uiteindelijke verkoop aan de bewoner.¹¹³ Echte modelprojecten, zoals Logis en Floreal, beide in Watermaal-Bosvoorde, Kapelleveld, aan de grens tussen beide Wolves en aan de uiterste ooststrand van de agglomeratie, en de Cité Moderne in Sint-Agatha-Berchem gingen in de jaren '20 van start en zouden nog lange tijd worden opgevoerd als dé grote voorbeelden voor het hoofdstedelijk sociaal woningbeleid.¹¹⁴ Over het reële impact van deze exponenten van de tuinwijkgedachte in het Brusselse bestaat nogal wat discussie, maar over één zaak zijn zowat alle auteurs het eens: waar deze een deel van de best betaalde arbeiders naar de toenmalige periferie draineerden (en zo op een vrij nieuwe manier bijdroegen tot het suburbanisatieproces), lieten ze in ieder geval de grote massa van de weinig geschoolde hoofdstedelijke arbeiders

112. *Congrès national des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance* (Brussel, 1913), pp. 93-94, geciteerd in P. VAN DEN EECKHOUT, 'The form and quality of nineteenth-century working-class housing in Belgium', congresbijdrage voor het *International Economic History Congress* in 1986 te Bern.

113. Zie in dit verband: M. SMETS, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België. Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw 1830-1930* (Brussel, 1977) en B. DE MEULDER 'A bas les taudis! Taudisards et logements sociaux à Bruxelles (1920-1960)', in 'Le logement ouvrier...', vnl. p. 8.

114. E. LAGROU, *o.c.*, p. 81.

onberoerd.¹¹⁵ En in het centrum zelf bleef de sociale woningbouw tussen beide wereldoorlogen in zeer beperkt.¹¹⁶

Ook de nieuwe maatregelen ter bevordering van de individuele woningbouw sorteerden in het interbellum, zoals te verwachten was, in de hoofdstad weinig effect. Hoewel precieze cijfers voor de agglomeratie bij ons weten niet bestaan, viel ons in een studie van het Ministerie van Sociale Voorzorg toch op dat in de jaren '29 tot en met '32 de Brabantse gezinnen procentueel het minste van alle provincies van deze maatregelen hebben genoten.¹¹⁷

Vanaf de tweede helft van de jaren '20 en meer nog tijdens de crisis van de jaren '30 werd, vooral te Brussel, wel een nieuwe, zeer emotionele, campagne opgezet tegen (de gevolgen van) de blijkbaar niet uit te roeien verkrotting, maar ook deze campagne leverde niet bijster veel op, evenmin als de vorige, tenzij misschien een toename van de sociale controle in de weinige woningen die toch voor de armsten werden gebouwd:

115. Zie bijvoorbeeld C. KESTELOOT, *o.c.*, p. 198, B. DE MEULDER, *o.c.*, p. 2, en P. CABUS, 'De stedelijke ontwikkeling in Vlaanderen en Brussel tussen 1947 en 1988. Feitelijke situatie en houding hiertegenover van het (ruimtelijk) beleid', in P. CABUS, C. KESTELOOT & H. VAN DER HAEGEN, *Stads(v)lucht maakt vrij. Verslag van het colloquium stadsvlucht* (Brussel, 1989), p. 14.

116. Zie kaart 3 in V. KERSTENS, *Sociale huisvesting en residentiële differentiatie in Brussel* (onuitgegeven licentieverhandeling K.U.Leuven, 1986) en W. DE LANNOY & C. KESTELOOT, 'Residentiële differentiatie en segregatieprocessen' in *De Belgische stad van vandaag: waarheen? Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 39 (oktober 1985) 154, p. 147 en kaart 1.

117. Toen werden in de provincie Brabant 17 790 "goedkope" woningen verworven op een totaal aantal gezinnen van 539 996 (eind 1930), wat neerkomt op 3.3 %; het gemiddelde voor België was 5.4 %, berekend uit F. BGEUF, 'Amélioration et développement des habitations à bon marché en Belgique (situation à fin 1932)', in *Bulletin de la Prévoyance sociale et de l'Hygiène*, 4 (december 1933), p. 473. Van de 17 790 Brabantse goedkope woningen vielen er slechts 4 775 onder de bevoegdheid van de Patronagecomités voor de Arbeiderswoningen van Brussel, Elsene, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Gillis en Schaarbeek, waarvan we vermoeden dat het werkingsveld ongeveer overeenkomt met de huidige agglomeratie (*ibidem*, p. 474).

'En fin de compte, fondamentalement, rien ne change, et on est porté à croire que c'était bien là l'objectif final. En effet, les campagnes d'opinion et la publicité faites autour de quelques réalisations ne doivent pas cacher que les sommes consacrées à la lutte contre les taudis ne représentent qu'une infime partie du budget attribué au logement. Les dépenses sociales de l'Etat sont justifiées par la référence au pauvre et à la misère; elles touchent par contre bien inégalement les populations qui servent de légitimation à l'action'.¹¹⁸

Samengevat kunnen we dus stellen dat bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog in het hoofdstedelijk gebied duidelijk een nieuw proces van sociale segregatie op gang was gekomen, waarbij de "betere" lagen van de arbeidersklasse, via de politiek van eigendomsverwerving en de sociale woningbouw, langzaam maar zeker naar de perifere gemeenten (binnen of buiten de huidige agglomeratie) verhuisden, terwijl hun minder bevoorrechte klassegenoten in de centrale stadsdelen overbleven, waar sinds de 19de eeuw eigenlijk niet ernstig aan hun huisvesting was gewerkt. De andere sociale klassen die, dank zij een voldoende hoog inkomen, wél vrij konden kiezen waar ze gingen wonen, waren het verwaarloosde en in hun ogen onveilige centrum reeds enige tijd ontvlucht, zodat de beruchte ontvolking van de kernstad eigenlijk al vóór de tweede wereldoorlog een aanvang nam.¹¹⁹

Het is vanuit die startpositie dat Brussel zich, in de jaren '40 en '50, zou proberen opwerpen tot de onbetwiste hoofdstad van de "welvaartsstaat" België én tot een belangrijk knooppunt voor de Europese en wereldeconomie. In wat volgt hopen we te kunnen aantonen dat het deze beide roepingen slechts op een min of meer bevredigende wijze heeft kunnen combineren, door enerzijds, helemaal in de lijn van wat voorafging, die welvaartsstaat grotendeels buiten de eigen grenzen, of althans buiten de grenzen van de kernstad, te laten

118. B. DE MEULDER, *o.c.*, p. 8.

119. E. LAGROU, *o.c.*, p. 114.

organiseren, en door anderzijds, daar waar dat voor de “economische” plannen noodzakelijk was, een beroep te doen op arbeiders-bewoners voor wie de algemene welvaartsnormen niet zouden gelden, met name vreemde “gast”-arbeiders.

2.2. *Een eigen huis tegen grootstedelijke marktvoorwaarden: ideologie en praktijk*

‘Chaque logement nouveau représente un combattant de moins sur le front de la révolution’. Met dit nogal triviale citaat begon de Brusselse holding Sofina in 1952 een uiteenzetting over het politiek belang van degelijke arbeidershuisvesting.¹²⁰ Het wijst erop dat de oude, zeg maar 19de eeuwse, burgerlijke motivering voor het ingrijpen in de woonsituatie van de arbeiders nog nauwelijks aan belang had ingeboet. Integendeel, na het beëindigen van elk van de twee voorbije oorlogen, zo meende Sofina, was het meer dan ooit noodzakelijk gebleken om via een betere huisvesting tegemoet te komen aan de arbeiderseisen.¹²¹

Maar dit document is niet alleen belangrijk omdat het een zekere continuïteit in de burgerlijke opvattingen over werkmanswoningen illustreert, het is vooral opvallend vanwege zijn moderniteit. Nieuw was alvast dat, daar waar de arbeidershuisvesting tot even daarvoor tot het vrijwel exclusieve terrein behoorde van allerlei sociale, “menslievende” organisaties, nu een grote holding als Sofina zijn aandeelhoudersvergadering over dit thema onderhield. Dat daarbij nieuwe klemtonen werden gelegd is dan eigenlijk niet meer dan normaal. Naast een hoofdstukje over het sociaal en een ander over het politiek belang van het behandelde thema, werd opvallend veel plaats inge-

120. Sofina, *L'Habitation. Facteur de Paix. Annexe au Rapport du Conseil d'Administration à l'Assemblée générale ordinaire des Actionnaires du 24 avril 1952* (Brussel, 1952), p. 36.

121. Onder de rubriek “sociaal belang” werd aangevoerd dat ‘L'espoir d'une existence plus large est né pendant chacune de ces guerres parmi les masses, qui ont réclamé presque partout, des habitations plus amples, plus saines, plus claires’, *ibidem*, p. 5.

ruimd voor de economische voordelen die de massale bouw van arbeiderswoningen zou opleveren. Die voordelen waren volgens Sofina te situeren op het vlak van de tewerkstelling, in de bouwsector enerzijds, de toeleveringsbedrijven anderzijds, maar vooral op het vlak van de consumptie: goede, "moderne" woningen zouden namelijk aanleiding geven tot een nieuw consumptiepatroon dat de hele economie zou ten goede komen.¹²² Wanneer we ook nog weten dat dat nieuwe consumptiepatroon een afzetmarkt moest garanderen voor de massaproductie¹²³ van bijvoorbeeld elektrische (huishoud-)apparaten, dan is de nieuwe aandacht vanwege een holding als Sofina (die voornamelijk in de energiesector actief was en is) voor arbeidershuisvesting natuurlijk lang niet meer zo verrassend als eerst. Want dan is het duidelijk dat een degelijke woning niet alleen aanleiding zou geven tot een nieuw soort consumptie, maar er een absolute voorwaarde voor was, en dat die consumptie op haar beurt van fundamenteel belang was voor de instandhouding van het hele naoorlogse groeimodel.¹²⁴

En verrassend is al evenmin dat overal in de westerse wereld de aandacht voor de arbeidershuisvesting na de tweede wereldoorlog exponentieel toenam: de Verenigde Naties wijdden eind 1951 een algemene vergadering aan deze thematiek, even daarvoor had de Commission Economique pour l'Europe een expertencommissie opgezet die zich zou buigen over de kostprijs in de bouw¹²⁵ en... in het interprofessioneel akkoord van 6 mei 1952 zou het VBN beloven aan de ondernemingen aan te bevelen 10 % van hun dividenden te besteden aan obligaties van de Maatschappij voor Goedkope Leningen en van de Nationale Maatschappij voor de Kleine Landeigendom.¹²⁶ Vooral het laatste initiatief wijst er nog maar eens op dat de voorkeur

122. *ibidem*, pp. 12-19.

123. Die (gestandaardiseerde) massaproductie was het logische gevolg van het alsmaar opdrijven van de produktiviteit waarover we het in het eerste deel hadden.

124. Op deze nieuwe functie van de woning in het naoorlogse groeimodel wijzen ook W. DE LANNOY en C. KESTELOOT, *o.c.*, l.c.

125. Overzicht van deze en andere initiatieven in Sofina, *o.c.*, pp. 32+34.

126. CCHB, *Algemeen Activiteitsverslag door F. Decourcelle, Algemeen Secretaris. Congres Oostende 21-22 mei 1955* (s.l., s.d.), pp. 115-116.

bleef uitgaan naar bewoners-eigenaars, maar ook dat zonder financiële stimulans vanwege de overheid het ideaal van de eigen woning nog altijd slechts door een kleine bevolkingsgroep mogelijk en misschien zelfs wenselijk werd geacht.¹²⁷ Ook Sofina meende dat een krachtdadige overheidsstimulans onontbeerlijk was en stelde zelfs voor dat de staat niet alleen via subsidies en belastingverlagingen de initiële bouwkosten zou drukken, maar dat hij ook zou zorgen voor aangepaste infrastructuur, voor de organisatie van allerlei diensten en ten slotte ook voor het onderhoud van de woningen van de kleine eigenaars!¹²⁸

Bij deze druk op de overheid vanuit het burgerlijke kamp, voegde zich ook nog die vanuit de arbeidersorganisaties.¹²⁹ Opvallend was daarbij vooral dat de socialistische partij zich haastte te benadrukken dat zij tot nog toe alleen het privé-bezit van de produktiemiddelen had aangeklaagd, maar nooit bezwaren had gehad tegen het bezit van een eigen woning.¹³⁰ Gezien deze zo goed als algemene consensus, kon op 24 mei 1948 dan ook zonder veel problemen de zogenaamde Wet De Taeye worden gestemd, die voortaan bouw- en aankooppremies zou toekennen aan “minderbegoeden” die een eigen woning wensten te verwerven, in combinatie met een stelsel van goedkope leningen via de A.S.L.K. In de 10 hierop volgende jaren zouden een kleine 150 000 bouwpremies en iets meer dan 15 000 aankooppremies worden uitgedeeld, samen goed voor bijna 5 miljard Belgische frank.¹³¹ Op jaarbasis vertegenwoordigden deze premies maximaal 5 % van de

127. Gezien de evolutie in de bouwsector was dat ook niet te verwonderen. E. Buyst berekende dat de reële kosten voor het bouwen van een woning tussen 1945 en 1958 stegen met ongeveer 50 % (van indexcijfer 80 naar 120, bij 1953=100), in E. BUYST, *Huizenbouw en economische ontwikkeling. Reconstructie en analyse van de bruto binnenlandse kapitaalvorming in woongebouwen in België tussen 1890 en 1961* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling K.U.Leuven, 1988), p. 282.

128. Sofina, *o.c.*, pp. 33-35.

129. Zie bijvoorbeeld *Volkswoningen voor onze arbeiders* (Brussel, 1946) (ACW-reeks nr. 2) en *Is er een bouwprobleem* (Documentatienota nr. 2 van het Emiel Vandervelde Instituut) (s.l., s.d.) (dateert vermoedelijk van 1948).

130. *Is er een bouwprobleem?...*, p. 9.

131. Berekend uit N.I.S., *Statistieken over bouwnijverheid en huisvesting*, (1971) 1, pp. 100-101.

totale investeringen in woongebouwen, met uitzondering van de "echte" sociale woningen waarover verder meer.¹³² Echt spectaculair is dat natuurlijk niet, zeker niet voor wat als dé centrale peiler voor het oplossen van de huisvestingscrisis was aangekondigd. Anderzijds was het, nochtans beperkte, bedrag van de bouwpremie, gecombineerd met de hele (ideologische) campagne die errond werd gevoerd, wellicht voldoende om de Belg, en vooral de Vlaming, die de stap naar eigendomsverwerving anders nét niet zou hebben gezet, alsnog een baksteen in de maag te splitsen.

De grote vraag is echter of, rekening houdend met het falen van soortgelijke maatregelen in het verleden, dit duwtje in de rug ook in staat zou zijn de hoofdstedelijke huisvestingscrisis, waarvan de ernst door zowat iedereen werd ingezien, op te lossen. Afgaande op de regionale verdeling van de bouwpremies,¹³³ lijkt het antwoord in ieder geval negatief te zijn. Daar waar we voor Vlaanderen (de 4 Vlaamse provincies + Leuven) tot eind '58 77 bouwpremies telden per 1000 gezinnen, telden we er voor het arrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde 37 en voor Wallonië (de 4 Waalse provincies en Nijvel) 35; het corresponderende cijfer voor de Brusselse agglomeratie bedroeg niet meer dan 18. Tabel 7 kan hier alvast een gedeeltelijke verklaring voor aanbrengen. De exuberant hoge grondprijzen in de Brusselse agglomeratie waren het rechtstreekse gevolg van de (overdreven) centralisatie van de instellingen van de keynesiaanse staat in wording in het centrum van deze agglomeratie enerzijds, en van een reeks grote infrastructuurwerken die de komst van allerlei internationale instellin-

132. E. BUYST, *o.c.*, p. 324.

133. Berekend op basis van de *Jaaroverzichten-Bouwpremies* die bewaard zijn op de Dienst 'Bouwpremies' van de Vlaamse Gemeenschap. Deze jaaroverzichten zijn gebaseerd op het aantal dossiers, maar tot en met 1954 werden de niet toegekende premies retro-actief in mindering gebracht. Vanaf 1955 is dat niet meer gebeurd. De totaalcijfers voor 1958 slaan dus op de som van de toegekende premies (tot eind '54) en de aangevraagde premies (van begin '55 tot eind '58). Aangezien we vooral regionale verschillen willen analyseren, vormt dat geen al te groot probleem.

gen en bedrijven moesten voorbereiden anderzijds.¹³⁴ De relatieve schaarste aan bouwgrond die hierdoor ontstond bracht, samen met de hoge winstverwachtingen die aan de uitbouw van Brussel tot wereldstad werden gekoppeld, een ongebreidelde speculatiegolf op gang die ervoor zorgde dat het bouwen van woningen, althans in de kernstad, quasi onbetaalbaar, werd.

Tabel 7: Gemiddelde bouwgrondprijzen (officieel aangegeven) in frank per m² (1950-1958)¹³⁵

	bij onderhandse verkoop		bij openbare verkoop	
	Brussel-19	België	Brussel-19	België
1950	266	80	287	68
1951	314	104	269	84
1952	349	127	336	125
1953	404	116	406	124
1954	416	140	600	137
1955	477	144	570	151
1956	460	142	589	142
1957	451	139	568	148
1958	526	154	608	149

Bouw- of aankooppremies die deze hele trend hadden moeten counteren zouden de staat of de Brusselse gemeenten in ieder geval

134. B. HENGCHEN beschrijft deze fase in de ruimtelijke ontwikkeling van Brussel als die van de 'reconstructie van de hegemonie' en de 'voorbereiding van de accumulatie', in het inleidend artikel in 'La ville en crise', themanummer van *Contradictions*, 26 (1979).

135. Overgenomen uit C. VANDERMOTTEN, *Le marché des terrains à bâtir dans la région bruxelloise, 1912-1968* (Brussel, 1971), p. 75.

een pak geld hebben gekost, zeker wanneer we er rekening mee houden dat ook de bouwkosten te Brussel wel hoger zullen hebben gelegen dan in de rest van het land.¹³⁶ Zowel de centrale Brusselse gemeenten als de Belgische staat hebben er dan ook de voorkeur aan gegeven de oude politiek van maximale spreiding van de arbeidersklasse over het platteland gewoon verder te zetten. Dat blijkt nog duidelijker wanneer we de bouwpremies opsplitsen over de 19 Brusselse gemeenten:

Tabel 8: Bouwpremies in de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie (toestand eind 1958)¹³⁷

	absoluut	per 1000 gezinnen		absoluut	per 1000 gezinnen
STGI	1	0	ANDE	1.110	31
STJN	1	0	UKKE	740	35
SCHA	112	2	SLWO	454	46
ELSE	35	2	EVER	279	49
ETTE	65	3	WABO	533	74
KOEK	16	3	STAB	379	89
SJMO	178	7	GANS	325	93
BRUS	569	7	OUDE	802	111
VORS	163	8	SPWO	996	153
JETT	254	22			

Uit deze tabel kunnen we opmaken dat achter het gemiddelde van 18 bouwpremies per 1000 gezinnen een ruimtelijk zeer verscheiden realiteit schuilgaat. In de kernstad had de wet De Taeye duidelijk niet

136. Zie in dit verband de klacht van de kleine bouwpatroons naar aanleiding van de wereldtentoonstelling op p. 437.

137. Bron: zie noot 133.

de minste invloed: in Sint-Gillis en Sint-Joost bijvoorbeeld werd in de beschouwde 10 jaar één enkele bouwpremie toegekend en de andere gemeenten van de eerste (19de eeuwse) gordel deden het met 2 en 3 per duizend gezinnen niet veel beter. Brussel-stad scoorde iets hoger, maar de kans dat de 569 bouwpremies er voor woningen binnen de centrale vijfhoek werden toegekend is natuurlijk zo goed als onbestaande.¹³⁸ Anderzijds behoorden de gemeenten waar iets meer premies werden uitgedeeld allemaal tot de tweede gordel, zeg maar tot de binnenste ring van de toenmalige periferie. De vier gemeenten die het beste scoorden (zelfs ruim boven het gemiddelde voor Vlaanderen) situeerden zich aan de beide uitersten van de residentiële noordwest-zuidoost-as, terwijl de gemeente die relatief de meeste nieuwe “sociale eigenaars” aantrok Sint-Pieters-Woluwe was, op dit ogenblik onbetwistbaar de rijkste agglomeratiegemeente.

Dit gegeven, samen met het besef dat de grondprijzen, hoewel iets goedkoper dan in de kernstad, binnen de 19 gemeenten hoe dan ook duur bleven, doet toch wel wat vragen rijzen over de sociale lagen die voor dit soort eigendom in aanmerking kwamen. We konden de sociale samenstelling achterhalen van diegenen die vóór eind 1954 hun bouwpremie ontvingen en daarmee werden onze vermoedens meer dan bevestigd:

138. Tot het grondgebied van Brussel horen ook de vroegere gemeenten Laken, Haren en Neder-over-Heembeek, die zich helemaal tot aan de noordelijke agglomeratiegrens uitstrekken, en die door hun meer landelijk karakter eerder in aanmerking komen voor individuele huizenbouw.

Tabel 9: Procentueel aandeel van de verschillende sociale categorieën in het aantal toegekende bouwpremies in de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie (toestand eind 1954)¹³⁹

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
STGI	0	-	-	-	-	-	-	-	-
STJN	1	(100)	-	-	-	-	-	-	-
SCHA	90	8,89	-	45,56	23,33	7,78	13,33	-	1,11
ELSE	30	3,33	-	46,67	26,67	6,67	13,33	-	3,33
ETTE	57	10,53	-	43,86	17,54	3,51	21,05	-	3,51
KOEK	15	13,33	-	66,67	-	-	20,00	-	-
SJMO	93	23,66	-	45,16	21,51	1,08	7,53	-	1,08
BRUS	447	29,53	0,22	38,48	19,69	3,58	4,70	0,22	3,58
VORS	151	21,86	-	48,34	23,84	1,32	4,64	-	-
JETT	180	23,89	-	42,22	25,56	2,22	5,00	-	1,11
ANDE	884	31,00	-	42,42	16,40	1,92	6,45	0,11	1,70
UKKE	526	15,21	-	50,38	18,82	1,90	10,84	0,19	2,66
SLWO	352	15,62	0,28	40,06	19,60	9,37	13,07	-	1,99
EVER	226	24,78	-	35,84	23,45	9,29	5,31	-	1,33
WABO	436	13,99	-	54,59	15,37	3,44	9,40	0,92	2,29
STAB	310	27,42	0,32	41,61	21,29	0,65	7,10	0,65	0,97
GANS	260	20,38	-	46,15	22,69	2,31	5,00	0,38	3,08
OUDE	623	13,64	-	48,80	21,99	6,26	6,90	0,64	1,77
SPWO	813	10,70	0,12	50,80	19,80	8,24	6,89	0,61	2,83
AGGL	5494	19,73	0,07	45,85	19,75	4,44	7,68	0,35	2,13
BELG	108339	49,97	5,80	19,78	15,07	2,16	4,90	0,65	1,67

(1) totaal in absolute cijfers; (2) aandeel arbeiders in %; (3) idem mijnwerkers; (4) idem bedienden; (5) idem agenten openbaar ambt; (6) idem beroepsmilitairen; (7) idem zelfstandigen en vrije beroepen; (8) idem gepensioneerden; idem zonder beroep

139. Bron: Bijlage bij *Bouwpremies-Jaaroverzicht op 31/12/54*, bewaard op de Dienst Bouwpremies van de Vlaamse Gemeenschap. Deze keer gaat het uitsluitend om effectief uitbetaalde premies.

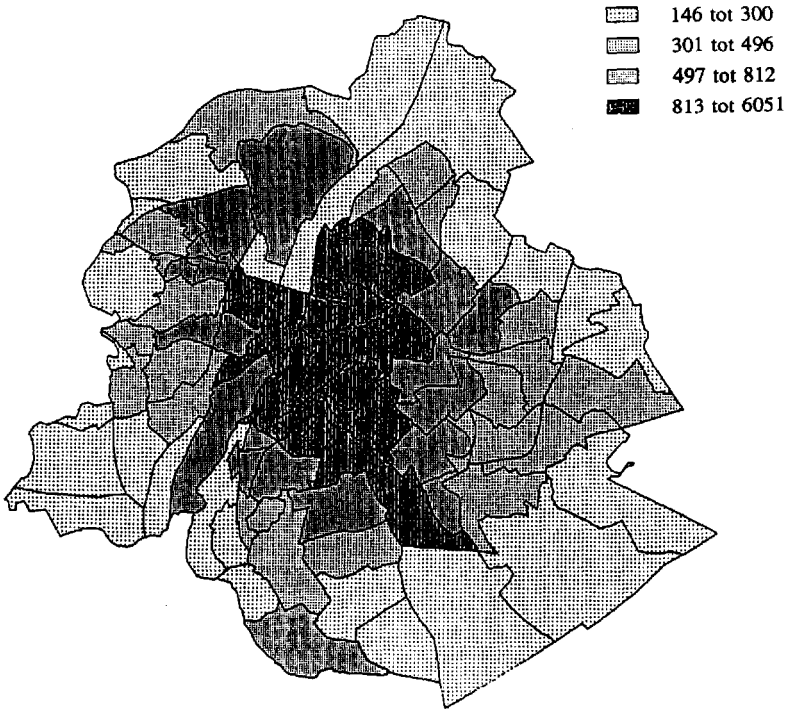
Uit tabel 9 blijkt immers overduidelijk dat de arbeiders zeer sterk ondervertegenwoordigd waren in de, toch al beperkte, groep Brusselaars die in de eerste helft van de jaren '50 een bouwpremie konden bemachtigen en dat de bedienden en de ambtenaren, maar ook de zelfstandigen, de vrije beroepen en de beroepsmilitairen er integendeel goed aan hun trekken kwamen. Dat was vooral zo in de (rijke) gemeenten Oudergem en Sint-Pieters-Woluwe waar nauwelijks meer dan 10 % van de premies naar arbeiders ging! De residentiële gemeenten in het noordwesten daarentegen, dicht bij de industrie-as, vertoonden dan toch een iets "proletarischer" karakter, hoewel ook zij manifest onder het nationaal gemiddelde bleven. Voor de relatief goede score van Brussel hebben we niet direct een afdoende verklaring, maar de kans is, zoals reeds eerder gezegd, in ieder geval groot dat deze premies bestemd waren voor het uiterste noorden van de gemeente, vlak bij de industrieterreinen van Vilvoorde dus.

We weten niet of het nog duidelijker kan worden gesteld: bouwpremie en eigendomsverwerving waren niet de geschikte methodes om arbeiders in de hoofdstad aan een degelijke woning te helpen. En naarmate ook de periferie volgebouwd raakte en steeds meer een exclusief (klein-)burgerlijk karakter verkreeg, zou dat er niet op verbeteren. Immers, naarmate de stadskern zelf meer en meer werd ingenomen door grote kantoorgebouwen, drukke autowegen en storende bouwwerven, werd ook bij de werkelijk begoeden de reeds bestaande neiging versterkt om het centrum als woonplaats op te geven, bij voorkeur voor een villa in de oostelijke (groene) periferie.¹⁴⁰ Dat de grondprijzen deze migratiebeweging zouden volgen,

140. Zie in dit verband M.-P. HERREMANS & H. LAROULLÈRE, *Pour une rénovation du centre de Bruxelles* (Brussel, 1964), vooral pp. 98-99 en B. JOURET, *L'agglomération bruxelloise: approche géographique et sociologique, Tome 2, Définition spatiale du phénomène urbain bruxellois* (Brussel, 1972), p. 272. Beide auteurs wijzen, behalve op de hier genoemde oorzaken van de stadsvlucht, ook nog eens nadrukkelijk op de, hoger reeds vermelde, negatieve invloed van de sterk verwaarloosde arbeiderswijken in het centrum. Verrassend is ook wel dat M. Schmitz in 1944 al de auto als één van de voornaamste oorzaken van de stadsvlucht van de meestbegoeden noemde, in M. SCHMITZ, *Figures de Bruxelles* (Brussel, 1944).

was in 1950 reeds duidelijk:

**Figuur 1: Grondprijzen in de Brusselse regio in 1950
(in frank per m²)¹⁴¹**

141. Overgenomen uit E. LAGROU, *o.c.*, p. 218.

Volgens E. Lagrou ging in de jaren '70 dan ook nog nauwelijks één procent van de bouwpremies van het rijk naar eigenaars die in de Brusselse agglomeratie een woning wilden bouwen.¹⁴²

2.3. *Sociale woningen te Brussel: duur en niet echt gewenst?*

Een conclusie uit het vorige hoofdstuk zou kunnen zijn dat na 1945, evenmin als in de 19de eeuw, in de hoofdstad “plaats” werd voorzien voor de arbeidersklasse. Het was duidelijk dat individuele eigendomsverwerving er voor een substantieel deel van de arbeiders, ook na 1945 en ondanks overheidssteun, onhaalbaar bleef. Daarenboven besepte men meer en meer dat, alle intentieverklaringen ten spijt, het privé-kapitaal niet langer bereid was in arbeiderswoningen te investeren. Eén en ander leverde in 1949 een wet op de sociale woningbouw op, die geacht werd de wet De Taeye aan te vullen, zoals de wet van 1919 dat had gedaan voor die van 1889. De Wet Brunfaut wou, door het verstrekken van fondsen aan daartoe erkende maatschappijen, de groepsgewijze, en daardoor goedkopere, bouw van woningen stimuleren. Deze woningen konden dan worden verhuurd, of indien mogelijk verkocht, aan de “minstbegoede” families. Misschien zou deze wet in de hoofdstedelijke context het falen van het bouwpremiestelsel enigszins kunnen compenseren?

Met behulp van de inventaris die de Sint-Lukaswerkgemeenschap in 1985 van de volkswoningen te Brussel opstelde, konden we reconstrueren hoeveel dergelijke woningen in de hoofdstad in de periode 1945-1958 werden gebouwd. Op basis van de goedgekeurde bouwaanvragen vanwege de erkende maatschappijen kwamen we op een totaal van 6 888, of ongeveer 17 per duizend gezinnen. Als we daar nog bij vertellen dat het gemiddelde voor het rijk voor dezelfde periode ongeveer 32 bedroeg,¹⁴³ dan zijn we wel verplicht te consta-

142. E. LAGROU, *o.c.*, p. 363. En volgens J. Aron besteedde de nationale overheid in 1975 voor dit soort premies in de agglomeratie 12 frank per inwoner, tegenover 113 frank in Wallonië en 196 in Vlaanderen, in J. ARON, *Le tournant de l'urbanisme bruxellois 1958-1978* (Brussel, 1978), pp. 96-97.

143. Berekend uit E. BUYST, *o.c.*, pp. 37-39, tabel I-10, rijen 4a, 4b en 4c.

teren dat de hoofdstad ook op het vlak van de collectieve sociale woningbouw ondermaats presteerde. Daar komt nog bij dat het, net zoals bij de bouwpremies, precies de kerngemeenten waren die beduidend onder het agglomeratiegemiddelde scoorden:

Tabel 10: Sociale woningbouw in de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie in de periode 1945-1958¹⁴⁴

	absoluut	per 1000 gezinnen		absoluut	per 1000 gezinnen
SCHA	47	1	VORS	506	26
STGI	97	3	GANS	98	28
ELSE	117	3	UKKE	613	29
ETTE	108	5	SJMO	818	30
KOEK	32	5	SPWO	219	34
JETT	82	7	WABO	307	35
STJN	120	9	OUDE	247	42
BRUS	1.008	13	SLWO	928	95
STAB	60	14	EVER	934	164
ANDE	603	17			

144. Berekend uit: Sint-Lukaswerkgemeenschap, *Inventaris van de volkswoningen te Brussel. Inventaire des logements sociaux à Bruxelles* (Brussel, 1985). We hebben alle woningen weerhouden waarvan de bouw ten laatste in 1958 aangevat werd; een beperkt aantal daarvan zou pas later klaarkomen, maar steeds vóór 1961. De 283 huizen van het Messidorproject op de grens tussen Ukkel en Vorst werden integraal bij Vorst gerekend (ze bevinden zich grotendeels op dit grondgebied en sluiten er aan bij het Kersbeekproject). Bij Watermaal-Bosvoorde zouden naar schatting zo'n 50 à 100 woningen moeten worden bijgeteld die tussen '49 en '53 in de Florealwijk werden bijgebouwd maar waarvan het aantal niet gegeven is.

Omdat we de precieze lokalisatie kennen van deze woningen, konden we becijferen dat niet meer dan 23 % ervan werden gebouwd in het gebied omsloten door de westelijke spoorlijn enerzijds en de grote boulevards in het oosten anderzijds (grosso modo de 19de eeuwse kernstad). Het ging uitsluitend om (hoogbouw-)appartementen. De sociale woningen in de tweede gordel daarentegen waren voor minstens 35 % eengezinswoningen. De politiek vanwege de nationale overheid die erop gericht was zoveel mogelijk van deze woningen aan de bewoners te verkopen lukte in de kerngemeenten totaal niet: eind 1983 was daar nog niet één van de hier vermelde appartementen verkocht. Op datzelfde ogenblik waren in de "residentiële" gemeenten van de tweede gordel (op de noordwest-zuidoost-as) nog slechts ca. 46 % van de oorspronkelijk gebouwde woningen in eigendom van de huisvestingsmaatschappijen, terwijl dat percentage voor de overblijvende gemeenten ongeveer 78 % bedroeg.¹⁴⁵ Dat lijkt erop te wijzen dat de sociale woningen in het oosten en zuidoosten van de agglomeratie, waar ze het talrijkst waren, net als de bouwpremies, ten goede kwamen aan de beter betaalde categorieën loontrekkenden, zeg maar de bovenste lagen uit de arbeidersklasse en een deel van de (nieuwe) middenklasse. Op deze versie van het Mattheus-effect is voor de recente periode door verscheidene auteurs gewezen.¹⁴⁶

145. De percentages slaan uitsluitend op de woningen gebouwd tussen 1945 en 1958 en zijn berekend op basis van Sint-Lukasarchief, o.c. (benaderende gegevens). De Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken bekende in 1950 dat, ondanks herhaalde inspanningen van harentwege, het verkopen van woningen in Brussel zeer moeizaam verliep. Vooral de formule van het bouwen met belofte van aankoop sloeg er toen niet aan: *De Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken is 30 jaar oud* (Brussel, 1950), pp. 21 e.v.

146. Zie bijvoorbeeld W. DE LANNOY & C. KESTELOOT, o.c., p. 161. De wet van 1953 op de krotopruijing voerde een stelsel in waarbij de huurprijs van de sociale woningen gekoppeld werd aan het inkomen van de bewoners, zodat huurders die na verloop van tijd in een (te) hoge looncategorie terechtkwamen, voortaan konden blijven. Voor de sociale huisvestingsmaatschappijen, die geacht werden en worden de verliezen zoveel mogelijk te beperken, zijn dergelijke families graaggeziene klanten (B. DE MEULDER, o.c., pp. 10-11). Dat hetzelfde effect ook in Groot-Brittannië, de bakermat van de sociale woning, speelde, blijkt ook uit G. DALY, 'The British roots of American public housing', in *Journal of Urban History*, 15 (augustus 1989) 4, p. 407: 'While national legislation was intended in theory to benefit the "working

Nochtans was de aandacht voor de slechte woonomstandigheden van de arbeiders in Brussel gedurende de jaren '50 zeer groot. Er was een nieuwe campagne tegen de krotten gestart die, o.m. dank zij een bezoek van de koning aan de Marollen, de publieke opinie fel zou hebben beroerd.¹⁴⁷ En er werden grote theoretische discussies en hevige debatten gevoerd over het type sociale woningbouw dat de voorkeur moest wegdragen, hoogbouw binnen het oude stadscentrum dan wel tuinwijken naar het model van het interbellum, terwijl ook de eerste stemmen opgingen voor renovatie.¹⁴⁸ Afgaande op de gegevens in bovenstaande tabel, hebben de voorstanders van de tuinwijken het vooralsnog gehaald, zij het dat ook hier de praktische resultaten nauwelijks in verhouding staan tot de omvang van de debatten. Vele sociale woningen die in de jaren '40 en '50 in de tweede gordel werden opgetrokken waren overigens uitbreidingen van bestaande projecten, in Watermaal-Bosvoorde en Sint-Agatha-Berchem zelfs voor 100 %.

Opvallend is verder ook dat in het centrale 19de eeuwse stadsdeel (wat de periode na 1945 betreft) pas zeer laat met het bouwen van sociale woningen werd begonnen. Sint-Gillis beet de spits af in 1952, waarna in 1953 Sint-Joost en Kuregem volgden.¹⁴⁹ In 1954 was het de beurt aan Etterbeek en pas in 1958 aan Elsene. Het eerste project in de Brusselse vijfhoek startte in 1956 (Krakeel, in de Marollen), meer dan 10 jaar na het beëindigen van de oorlog dus. Eerlijkheidshalve moeten we daar wel aan toevoegen dat Schaarbeek in 1946 al 32 appartementen liet bouwen vlak bij het centrum, maar de verdere

classes", the allocation of council housing, at least through the 1950's, was primarily to the middle class and the better-off members of the working class'.

147. B. DE MEULDER, *o.c.*, pp. 9 e.v.

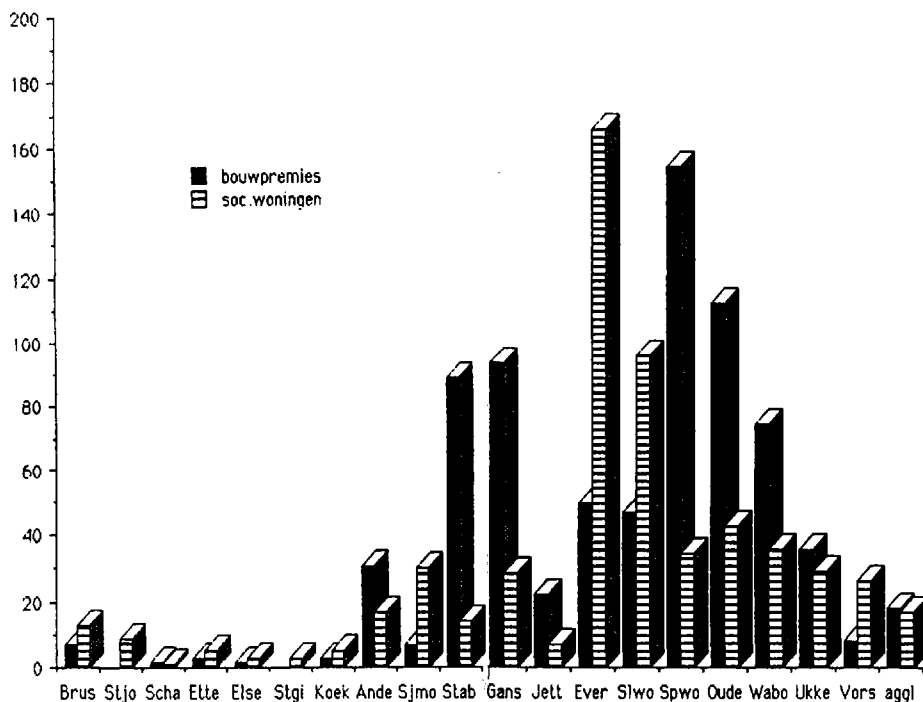
148. Volgens V. KERSTENS, *o.c.*, pp. 19 e.v. zouden in dit debat de socialisten de grote voorstanders van de centrale hoogbouw zijn geweest, terwijl vooral de katholieken zich hiertegen, om redenen van "sociale beheersbaarheid" verzetten.

149. De gemeente Anderlecht was wél al meteen in 1946 begonnen aan een project, met de typerende naam Bon Air, aan de westrand van de agglomeratie; vanaf 1950 bouwde ze in de zone tussen de huidige grote ring en het kanaal, maar zoals gezegd pas in 1953 in Kuregem, het 19de eeuwse deel aansluitend bij Brussel-stad.

activiteit van deze gemeente inzake sociale woningbouw was zo bedroevend laag dat we dit maar moeilijk als een principiële verklaring kunnen interpreteren. In de hele agglomeratie was het aantal projecten dat nog in de jaren '40 werd opgestart trouwens op één hand te tellen.¹⁵⁰

In grafiek 2 probeerden we een overzicht te schetsen van de nieuwe woningen die met overheidshulp (bouwpremie of sociale woningbouw) in de Brusselse agglomeratie tussen 1945 (eigenlijk 1940) en 1958 werden verwezenlijkt:

Grafiek 2: *Bouwpremies (1948-1958) en sociale woningbouw (1945-1958) in de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie (per duizend gezinnen)*¹⁵¹

150. Alle jaartallen zijn gesprokkeld uit Sint-Lukaswerkgemeenschap, o.c.

151. Bron: zie tabellen 8 en 10.

Uit deze grafiek kunnen een drietal, voorlopige, conclusies worden getrokken. Om te beginnen, investeerde de Brusselse agglomeratie, nochtans vertrekkend vanuit een slechte startpositie en in het volle besef dat de privésector zich daar nauwelijks of niet mee inliet, in de onmiddellijk naoorlogse periode slechts in zeer beperkte mate in arbeidershuisvesting. Met gemiddeld 18 bouwpremies en 17 sociale woningen per duizend gezinnen over een periode van 13, en met de oorlog inbegrepen 18 jaar, werd jaarlijks aan 2 op duizend gezinnen een nieuwe (huur-) woning bezorgd. We weten dat de hoofdstad daarmee heel wat slechter presteerde dan het rijk, en zeker dan Vlaanderen, en verder ook nog dat de beneficianten van deze woningen, meer nog dan in de rest van het land, niet tot de onderste lagen van de arbeidersklasse behoorden.

Verder valt op dat het overgrote deel van de gesubsidieerde woningen in de residentiële gemeenten van de tweede gordel werden gebouwd, met een voorkeur voor het oosten en het zuidoosten, weg dus van de industrie-as. Op die manier brachten ze de suburbanisatie in een stroomversnelling en werd de scheiding van werken en wonen voor de bovenste lagen van de arbeidersklasse en de middenklasse een feit.

En ten slotte verschijnt de 19de eeuwse binnenstad als een sociale woestijn. Ondanks veel lippendienst aan grootse projecten, werd er voor de huisvesting van de daar achterblijvende arbeiders in de praktijk nog zo goed als niets ondernomen.¹⁵² Het ziet er dus naar uit dat de oude hoop dat Brussel zijn arbeiders wel vanop een (steeds verder verwijderd) platteland zou kunnen betrekken, bij de beleidsverantwoordelijken zeer levendig bleef (blijft?).

152. Na de wet van 1953 werden wel massaal "krotten" afgebroken, maar in een studie over stadsvernieuwing uit 1964 stelden de auteurs dat, wanneer men de kernstad opnieuw wou bevolken, de hierdoor vrijgekomen gronden niet langer quasi exclusief gebruikt konden worden voor administratieve gebouwen 'comme il est arrivé trop souvent' (M.-P. HERREMANS en H. LAROUILLERE, *o.c.*, p. 95).

2.4. *Gastarbeiders op de Brusselse huisvestingsmarkt: de (grootstedelijke) grenzen aan de welvaartsstaat*

Het systematisch negeren van de arbeiders als bewoners van de Brusselse binnenstad heeft er, samen met de overdreven concentratie van kantoorgebouwen, inderdaad voor gezorgd dat, wie het zich maar enigszins kon permitteren, de kernstad is ontvlucht. De bevolking van de centrale gemeenten begon reeds rond de eeuwwisseling te dalen¹⁵³ en al snel in zo sterke mate dat de actieve bevolking in de agglomeratie als geheel vanaf het einde van de tweede wereldoorlog terugliep, op een ogenblik nog wel dat de tewerkstelling in toenemende mate in het hoofdstedelijk gebied geconcentreerd raakte.¹⁵⁴ Vandaar dus de toenemende afhankelijkheid van pendelarbeid, waarop we reeds wezen in het eerste deel. En aangezien de onmiddellijke periferie van Brussel meer en meer werd ingenomen door burgers en kleinburgers die er relatief veel ruimte consumeerden en er de grondprijzen opdreven, moesten vooral de minstbetaalde, ongeschoolde handarbeiders dagelijks een steeds grotere afstand afleggen om hun werk in de kernstad te bereiken.

Maar evenmin als in de 19de eeuw, was het na 1945 mogelijk, en wenselijk, om alle arbeiders uit het stadscentrum te verwijderen. De belangrijkste verklaring daarvoor is dat er nu eenmaal jobs overbleven waarvoor het pendelsysteem weinig geschikt was. Dat waren, bijvoorbeeld, een deel van de jobs in de bouwsector, maar ook in de persoonlijke dienstensector, in de horeca bijvoorbeeld, die het voor de arbeiders, onder meer door de onregelmatige werktijden en de

153. De volkstelling van 1900 bracht het keerpunt voor Sint-Joost, die van 1910 voor Brussel en Sint-Jans-Molenbeek, die van 1920 voor Sint-Gillis. Tussen 1947 en 1961 liep de totale bevolking in de Brusselse vijfhoek terug met meer dan 25 %, die van Sint-Gillis en Sint-Joost met meer dan 10 %. Ook het bevolkingsaantal van Sint-Jans-Molenbeek bleef dalen, en voor het eerst kon de aangroei in het nochtans uitgestrekte landelijk deel van Schaarbeek, de daling in de meer centraal gelegen wijken niet meer compenseren. Bron: N.I.S.-volkstellingen.

154. De agglomeratiebevolking tussen 20 en 60 jaar oud (de potentieel-actieve bevolking dus) daalde tussen 1947 en 1958 met ongeveer 10 000 eenheden, in J. ARON, *o.c.*, p. 44.

frequente patroonswissels, wenselijk maakten in de nabijheid van de vele hoofdstedelijke bedrijven en bedrijfjes te blijven wonen. Fundamenteeler nog is echter dat voor de arbeiders in deze jobs, met hun relatief lage lonen en hun werk- en inkomensonzekerheid, het ideaal van een eigen huis (en bijhorende auto) op het platteland hoe dan ook een utopie bleef. En dan is het wellicht niet onbelangrijk erop te wijzen dat het hier niet alleen ging om jobs in industriële sectoren in afbouw, zoals in het geval van de mijnen en de zware metaalindustrie, maar ook om tewerkstelling in sectoren waarvan het belang in het naoorlogse groeimodel zou persisteren of zelfs toenemen. Dat laatste geldt weer eens voor de sector van de huizenbouw, maar ook, maar dat zou pas later duidelijk worden, voor een reeks nieuwe, zogenaamd flexibele, functies in de sterk getertialiseerde, "post-industriële" grootsteden.¹⁵⁵

Aangezien precies voor deze arbeiders geen nieuwe huisvesting werd voorzien, kwamen ze terecht (of bleven ze) in de 19de eeuwse burgerwoningen, waarin zoals gezegd, altijd al meerdere arbeidersgezinnen tegelijk waren ondergebracht. Het resultaat van één en ander was dat in 1960 binnen de vijfhoek niet meer dan 25 % van de woningen zich in goede staat bevond, ongeveer 70 % onaanpast of verbeterbaar was, en nog steeds 5 % ronduit als krotwoningen kon worden gekarakteriseerd.¹⁵⁶ Het resultaat van de anti-krottencampagne van de jaren '50 was dus wel bijzonder pover. De samenvattende verklaring hiervoor is prima verwoord in volgend citaat:

'Lors même que leurs occupants sont aptes à tirer partie d'habitations meilleures, la suppression des taudis rencontre deux obstacles. D'une part, ces logements misérables procurent fréquemment un revenu élevé à leurs propriétaires ou à leurs occupants qui les sous-louent, et les terrains où ils sont situés, au coeur de la cité, sont d'un prix considérable, ce qui rend les

155. Zie voor dit laatste, naast de reeds geciteerde artikels van C. KESTELOOT, ook S. SASSEN-KOOB, 'Capital mobility and labour migration: their expression in core cities', in M. TIMBERLAKE (ed.), *Urbanization of the world-economy* (Orlando, San Diego, New York..., 1985), pp. 246 e.v.

156. M.-P. HERREMANS & H. LAROUILLÈRE, *o.c.*, p. 90.

expropriations fort coûteuses;[...] D'autre part, même indépendamment du prix des terrains, des habitations convenables coûtent fréquemment si cher à bâtir et à équiper que les loyers ou les prix de vente, calculé normalement, dépasseraient les facultés de ceux auxquels elles seraient destinées'.¹⁵⁷

Met andere woorden, de onaangepaste en vervallen arbeiderswoningen konden eenvoudigweg niet worden vervangen, omdat dat onder de vigerende marktvoorwaarden, en zonder ingrijpen in de prijs of de eigendomsvoorwaarden van de grond in het stadscentrum, voor de overheid veel te duur zou geweest zijn. De hoge winstverwachtingen die de "tertiaalsering" van Brussel bij de eigenaars wekte, zorgden er daarenboven voor dat ook zij minder en minder investeerden in woningbouw. Ze lieten hun eigendommen verder verkrotten, in afwachting van een voldoende hoog bod vanwege bouwpromotoren die er dan wel kantoorgebouwen of parkeergarages zouden optrekken. Ondertussen konden ze, dank zij de schaarste aan degelijke arbeiderswoningen, de huurprijzen, zeker wanneer we er rekening mee houden dat het om oude en reeds lang afbetaalde woningen ging, relatief hoog houden.¹⁵⁸ En noch de nationale noch de lokale overheid hebben het, onder druk van de hele burgerij¹⁵⁹ aangedurfd om deze huurprijzen ernstig aan te pakken.

Dat men deze situatie al bij al relatief lang heeft kunnen instandhouden, heeft alles te maken met het feit dat het deel van de arbeidersklasse dat het meeste gewicht in de sociale strijd kon werpen, sinds het

157. Sofina, *o.c.*, p. 24.

158. 'Rares y sont les appartements modernes loués pour moins de deux mille francs par mois, chauffage non compris. Ce prix n'a rien d'étonnant lorsqu'on sait que certains propriétaires sans scrupules osent réclamer plus de six cent francs pour des taudis', in Fédération Générale du Travail en Belgique. Régionale de Bruxelles, *La situation économique de la région bruxelloise. Rapport introductif au Congrès extraordinaire des 13 et 14 avril 1957* (s.l., s.d.), p. 85.

159. Ook Sofina, dat pleitte voor massale overheidsinvesteringen in de bouwsector, plaatste bijvoorbeeld de bestaande huurblokkeringen onder de titel 'Empêchements législatifs à la solution du crise de logement' (*o.c.*, p. 28).

interbellum uit het stadscentrum was beginnen wegtrekken. Maar op iets langere termijn bleek de gevoerde politiek toch niet houdbaar. Om te beginnen kwamen de pendelarbeiders vooral uit Vlaanderen, waar de achtergebleven economische ontwikkeling en de verdeeldheid van de arbeidersklasse dit lange tijd mogelijk maakten. Vanaf de tweede helft van de jaren '50 zou de rol van Vlaanderen in de definitieve doorbraak van het naoorlogs groeimodel in ons land en de daarmee verbonden slogan "werk in eigen streek" echter meer en meer een rechtstreekse bedreiging gaan vormen voor de verdere ontwikkeling van de hoofdstad. Daarenboven moest de schrijnende discrepantie tussen zeg maar de ideologie en de praktijk van de welvaartsstaat in het centrum van het land vroeg of laat tot serieuze sociale spanningen en een ernstige bedreiging voor de hegemonie leiden. Mediterrane gastarbeiders konden voor beide problemen een (tijdelijke?) oplossing bieden.

Hoe ze in het productieproces werden ingeschakeld bespraken we al in het eerste deel. Als logisch uitvloeisel van hun plaats in dit productieproces, kwamen ze voor hun reproductie terecht in de 19de eeuwse woningen van het centrum, in wat de geografen de 'residuele huursector' van de woningmarkt noemen.¹⁶⁰

'Sur le plan urbanistique, il est résulté de cette immigration massive le peuplement de quartiers de plus en plus désertés, où ne demeuraient le plus souvent que des pensionnés et qui, aux yeux de tous, semblaient promis, à brève échéance, au passage des démolisseurs'.¹⁶¹

De gemeenten die in 1961 het grootste (relatieve) aantal mediterrane gastarbeiders telden, waren Sint-Gillis en Sint-Joost-ten-Node, niet toevallig de twee gemeenten die het op het vlak van de sociale huisvesting het slechtste deden van de hele agglomeratie. Ook niet toevallig allicht is dat precies in deze twee gemeenten in de bestudeerde periode niet de minste activiteit te bespeuren viel in de transactie

160. Zie W. DE LANNOY & C. KESTELOOT, 'Residentiële differentiatie...', p. 145.

161. J. ARON, *o.c.*, p. 46.

van onroerende goederen.¹⁶² De eigenaars wachtten klaarblijkelijk betere tijden af, en verhuurden zolang hun huizen aan gastarbeiders, die toch werden geacht hier maar tijdelijk te verblijven. In 1981 zou blijken dat ze daar nog steeds waren: C. Kesteloot berekende dat deze gastarbeiders ook toen nog voor bijna 50 % in deze 19de eeuwse woningen waren ondergebracht.¹⁶³ Wel was de eerste groep, voornamelijk Italianen, Spanjaarden en Grieken, ondertussen ten dele opgevolgd door een tweede, grotendeels bestaande uit Noordafrikanen en Turken, daarmee de voorspelling van P. Hüge bevestigend dat

'L'attrait de l'immigration deviendra de plus en plus faible pour les travailleurs étrangers au fur et à mesure que leurs pays se développeront'.¹⁶⁴

Maar ondertussen hadden ze, zonder daar zelf van te profiteren, een nauwelijks naar waarde te schatten bijdrage geleverd voor de reproductie van de sociale verhoudingen in het naoorlogse Belgische kapitalisme en bijgevolg voor de uitbouw van de welvaartsstaat in België.

162. C. Vandermotten noteerde in zijn referentiejaren 1948 en 1958 in Sint-Joost en Sint-Gillis respectievelijk één en geen enkele verkoop van bouwgrond, in *o.c.*, p. 22.

163. C. KESTELOOT, 'Le marché du logement à Bruxelles et les immigrés à Bruxelles', in *Tribune Immigrée*, 26-27 (1988), p. 9.

164. P. HÜGE, 'L'expérience de l'offre de travail en Belgique, 1968-1970', in *Cahiers économiques de Bruxelles*, 14 (1972) 54, p. 312.